

Леонтій ВОЙТОВИЧ

*доктор історичних наук, завідувач кафедри історії
середніх віків та візантиністики Львівського
національного університету ім. І. Франка,
старший науковий співробітник інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (Львів).*

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ: ПОЛІТИК І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Вступ. В історії кожного народу є особистості, які відіграли в його бутті знакові ролі, залишивши після себе пам'ять, яка з віками набуває все більшого звучання. Тому історики, письменники, поети та художники звертаються до образів таких постатей, кожен раз відшуковуючи в них нові риси, на які не звернули уваги попередники.

До таких осіб української історії належав і король Данило Романович. Його діяльність припадає на дуже складну епоху. Наприкінці XII – на початку XIII ст. Русь була складною конфедерацією 11 земель. Старші князі з династії Ольговичів сперечалися з Мономаховичами за Київ, князь якого вважався сюзереном усієї Русі. Волинська, смоленська й суздальська гілки Мономаховичів також боролися між собою. У 1199 р. князь Роман Мстиславич з волинських Мономаховичів об'єднав дві потужні землі – Волинську і Галицьку. Це об'єднане князівство стало важливим політичним фактором, здатним впливати не тільки на розвиток всієї Русі, але й на політику всіх держав Центрально-Східної Європи та Візантії. Рання смерть Романа відкрила довгий період боротьби за його спадщину. Коли ця боротьба завершилася – прийшли монгольські завойовники...

В літературі та історіографії поширеною є назва “Данило Галицький”, яку запровадили історики XIX ст. Але сам король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (а довгий час переважно Волинської) держави, а Галича, з його непокірним

і ворожим до князів боярством, не любив і за першої нагоди переніс столицю до Холму, заснованого ним на тій-таки Волинській землі. Отже, епітет “Галицький” невинувато всупереч історичним реаліям звужує ареал його володарства¹. Ця похибка недоречна ще й тому, що Данило Романович був одним з небагатьох Рюриковичів, які носили королівський титул. Тому більш відповідно називати його королем Данилом Романовичем.

Про короля Данила Романовича написано багато². Протягом декількох десятиліть досліджує біографію Данила Романовича

¹ Крім всього іншого, епітет “Галицький” викликає у російського читача чи слухача мимоволі асоціацію з дрібним Галицьким князівством, яке існувало північніше Москви і князі якого, будучи молодшими представниками московської династії, боролися проти централізаторської політики своїх сюзеренів.

² Зубрицький Д. *История древнего Галицко-Русского княжества*. – Ч.3. – Львов, 1855. – С.28-169; Смирнов М. М. *Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей*. – Санкт-Петербург, 1860. – С.64-89; Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453*. – Львов, 1863. – С.60-98; Дашкевич Н. П. *Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*. – Киев, 1873; *Його ж. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством* // *Университетские изв. ун-та св. Владимира*. – 1884. – № 8; Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.3. – Львів, 1905. – С.1-92, 504-520; Черепнин Л. В. *Летописец Даниила Галицкого* // *Исторические Записки*. – 1941. – Т.12; Гуслицкий К. *Данило Галицкий*. – Саратов, 1942; Пацуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. – Москва, 1950; Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. – Київ, 1984. – С.87-104; – Вид.2. – Львів, 1999. – С.114-134; Ісаєвич Я. *Князь і король Данило та його спадкоємці* // *Львівська брама*. – 2001. – № 9-10 (81-82). – С.2-5; Рожко М. *Оборонне будівництво Данила Галицького* // *Там само*. – С.24-29; Войтович Л. *Данило Галицький. Загадки і проблеми* // *Галицька брама*. – 2001. – № 9-10. *Король Данило та його син Лев*. – С.12-16; *Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми* // *Семінарії “Княжі часи”*. – Львів, 2002. – С.2-6; *Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень* // *Пам'ять століть (Київ)*. – 2002. – № 5. – С.35-48; *Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми* // *Король Данило Романович і його місце в українській історії* – С.24-29; *Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С.63-71; *Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. – Біла Церква, 2006. – С.480-487, 492-494; *Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст.* // *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. – № 571. *Держава та армія*. – Львів, 2006. – С.89-93; *Його ж. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст.* // *Проблеми слов'янознавства*. – Вип.56. – 2006. – С.263-273; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – Poznań-Wrocław, 2002. – S.60-77; Головка О.Б. *Боярська “фронта”*

М. Ф. Котляр³. Хоча постать та діяльність короля Данила Романовича не одне століття і привертає увагу науковців, проте через брак джерел багато деталей цього життєпису залишаються дискусійними⁴. На цих дискусійних проблемах з біографії короля Данила, які потребують подальших досліджень, і зосередимо головну увагу.

Мати короля Данила. Данило Романович походив з старшої гілки Мономаховичів. Всі його прямі прашури від Ярослава Мудрого були великими князями Русі (Всеволод Ярославич, Володимир Всеволодович Мономах, Мстислав Володимирович, Ізяслав Мстиславич, Мстислав Ізяславич). Батько Роман Мстиславич, залишившись юнаком удільним володимирським князем на Волині, зумів об'єднати західноволинські землі, налагодити співпрацю з сюзереном Волині луцьким князем Інгваром Ярославичем, створити об'єднану Галицько-Волинську державу і взяти

в Галичі // *Пам'ять століть*. – 2002. – № 5. – С.49-60; Його ж. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. – Київ, 2006; Паславський І. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст.* – Львів, 2003; Полєк В. *Корона і коронація Данила Галицького*. – Івано-Франківськ, 2003; Дашкевич Я. *Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.)* // *Король Данило Романович і його місце в українській історії* / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. – Львів, 2003. – С.8-23; Кучинко М. *Данило Романович і Волинська земля* // Там само. – С.49-57; Ліхтей І. *Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II за Австрійську спадщину* // Там само. – С.75-84; Петрик В. *Містобудівна діяльність Данила Галицького* // Там само. – С.119-127; Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*. – Lublin, 2005.

³ Котляр М. Ф. *Данило Галицький*. – Київ, 1979; Його ж. *Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий)* // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. *История в жизнеописаниях*. – Киев, 1990. – С.97-110; Його ж. *Данило, король руський* // Котляр М. Ф. *Полководці Давньої Русі*. – Київ, 1991; Його ж. *Данило Галицький*. – Київ, 2001; Його ж. *Воєнне мистецтво Давньої Русі*. – Київ, 2005 та ін.

⁴ До таких проблем належить і нова версія О. Толочка (Толочко О. *Замітки з Галицько-Волинського літописання*. – Київ, 2005. – С.17-33), що Данило був молодшим за віком за Василька. Такий висновок потребує серйозної аргументації, перш за все потрібно довести, що на початку XIII ст. володимирський престол був старшим за галицький (тоді як сюзеренами Волинської землі на той час були луцькі князі) і т. д.

під контроль більшу частину Русі⁵. Данило-Іоанн (кожен князь мав два імені, княже та хресне, хресне ім'я – Іван, засвідчене папською грамотою від 3.05.1246 р.⁶, на честь святого патрона було названо і храм у Холмі) був старшим сином від другої дружини князя Романа Мстиславича. А походження другої дружини Романа досі залишається дискусійним.

Польський дослідник Д. Домбровський чи не єдиний, хто підійшов до проблеми походження матері короля Данила за всіма правилами, детально розібравши аргументи всіх сторін, перед тим, як визначитися самому. Він виділяє з цього питання чотири концепції⁷. Я би зводив їх до двох концепцій: волинського боярського і візантійського походження, позаяк інші дві концепції з певними застереженнями є різновидами цих двох.

Джерела не дозволяють однозначно встановити походження другої дружини Романа. Вони не називають навіть її імені. У 1289 р. на її могилі у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її іменами Іоакима та Анни, що не полишає сумнівів, що його бабусю звали Анною.

Виходячи з стану джерельної бази, частина істориків не наважила-ся навіть пробувати встановити ім'я “княгині Романової”. До цієї групи Д.Домбровський відніс С. Соловйова, М. Грушевського, С. Томашівського, О. Преснякова, В. Ісенбурга, І. Крип'якевича, Г. Штокля та Н. Пушкарьову⁸. Однак, крім С. Соловйова, В. Ісенбурга та Г. Штокля, яких ця проблема

⁵ Головкин О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – Київ, 2001; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – 2006. – С.470-490.

⁶ *Regesta Pontificum Romanorum* / Ed. A.Potthast. – T.1. – Berolini, 1874. – N 12097; Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – Москва, 1976. – С.123-124.

⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – Poznań-Wrocław, 2002. – S.34-35.

⁸ Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*. – Т.1-2. – Москва, 1988. – С.717; Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.2. – Київ, 1992. – Табл.5. – С.593; – Т.3. – Київ, 1993. – С.10, 568-569; Томашівський С. *Українська історія*. – Т.1. *Старинні і середні віки*. – Львів, 1919. – С.90; Пресняков А. Е. *Лекции по русской истории*. – Т.2. – Москва, 1939. – С.32; Isenburg W. *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. – Т.2. – Marburg, 1956. – Табл.93; Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. – Львів, 1999. – С.114; Stökl G. *Das Fürstentum Galizien-Wolhynien* // *Handbuch der Geschichte-Russlands*. – Т.1 / Ed. M.Hellman – Stuttgart, 1981. – S.506 Пушкарева Н. Л. *Женицины Древней Руси*. – Москва, 1989. – С.38, 43, 199, 240.

глибоко не цікавила, інші дослідники просто вагалися, до якої іноземної династії віднести другу дружину Романа. М. Грушевський, С. Томашівський та І. Крип'якевич звернули увагу на інформацію джерел, що вдова Романа доводилася “ятрівкою”, тобто братовою угорському королеві Андрію II, крім того перший називав її ще й “католицькою принцесою”⁹. До цієї групи польський дослідник відніс також П. Грицака, який писав, що княгиня Романова була споріднена з угорською, польською та візантійською династіями і у жодному випадку не могла походити з волинського боярства¹⁰. Останнє підкреслив і Я. Беняк,¹¹ також віднесений до цієї групи.

До другої групи Д. Домбровський включив О. Яблоновського, В. Татищева, І. Шараневича, Л. Дробу, В. Абрахама, Б. Влодарського та Ю. Форсмана,¹² які сходилися на тому, що друга дружина Романа мала бути католичкою, оскільки вона доводилася ятрівкою королю Андрієві II та краківському князеві Лешку Білому¹³. Роман Мстиславич і Лешко Білий, як прямі внуки Болеслава Кривоустого, були двоюрідними братами, спілкувалися разом і довгий час були союзниками. Дружина Романа доводилася краківському князеві братовою і при краківському дворі це пам’ятали. Родинні відносини з угорським королем було віддаленіші. Роман та Андрій II були правнуками Мстислава Володимировича, але вони не контактували, а, навпаки, були противниками. І тому цих далеких родинних зв’язків було явно замало, щоби угорський король прийняв Романову вдову і її сина Данила “яко милого сина свого”. Угорські королі на той час самі претендували на Галицьке князівство (титул короля Галицької землі “rex Galicie”, судячи з

⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.3. – Київ, 1993. – С.72.

¹⁰ Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. – Нью-Йорк, 1958. – С.55.

¹¹ Bieniak J. *Roman* // *Słownik starożytności słowiańskich*. – Т.4. – 1970. – С.534–536.

¹² *Tabulae Jablonovianae ex Arboribus Genealogicis Familiarum Slavicarum Regni Poloniae nec non extraneorum ab iis prognatorum tum cum iis cognatorum collectae*. – Norimbergae, 1748. – Tabl.14; Татищев И. Н. *История российская*. – Т.4. – Москва-Ленинград, 1964. – С.332; Szaraniewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte*. – Lemberg, 1872. – S.42; Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami* // *Rozprawy Akademii Umiejęści. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. – Т.13. – 1881. – С.377; Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. – Т.1. – Львів, 1904. – С.98; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194-1340*. – Warszawa, 1996. – С.24-25; Forsmann J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter*. – Bern, 1970. – С.139.

¹³ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*. – С.35-36.

грамоти від 2.05.1189 р., був признаний папою за королем Белою III,¹⁴ далі угорські королі при кожній нагоді намагалися об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це їй вдалося з Хорватією;¹⁵ королем Галіції титулувався і Андрій II у 1205 р. з моменту вступу на престол). Права на Галицьке князівство Романа Мстиславича були менш вагомими ніж права угорських королів: Ярослав Осмомисл був внуком короля Калмана, а його син Володимир – правнуком. Двоє синів останнього (бастардів, визнаних батьком) Василько і Володимир-Іван утримувалися угорською стороною як можливі претенденти ще у 1218 р.¹⁶ За умов вигаснення першої галицької династії Арпадовичі потрапляли в число легітимних спадкоємців. Тому у 1189 р. був отруєний Ростислав Іванович, син нещасного Івана Берладника, чиї права на галицьку спадщину були найбільш вагомими¹⁷.

Виходячи з цього, вдова Романа могла розраховувати на допомогу і співчуття Андрія II, тільки коли б він доводився їй близькою родиною і не зі сторони мужа. Та й з Лешком не все було однозначно – він був винен у загибелі Романа, який до цього весь час його підтримував.

Аргументацію щодо можливого прямого польського чи угорського походження дружини Романа досить переконливо відкинув М. Котляр¹⁸. Однак, дружина Романа могла була родичкою угорського короля не по прямій лінії і не по мужу, а по лінії родичів Андрія II з інших династій. В такому випадку, зрозуміло, вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина.

У третю групу, за класифікацією Д.Домбровського, включені прихильники руського походження другої дружини Романа Мстиславича.

З їх числа відрізняється версія М. Чубатого, який вважав її дочкою чи внучкою Святослава або Інгвара Мстиславичів¹⁹. Але обидва були братами

¹⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – T.2. – Buda, 1829. – P.247.

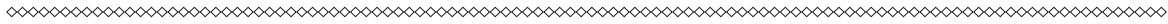
¹⁵ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // *История Венгрии*. – Т.1. – Москва, 1971. – С.143.

¹⁶ Baumgarten N. *Gènèalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII –e siècle* // *Orientalia Christiana* / – N 35. – Roma, 1927. – P.17.

¹⁷ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.153.

¹⁸ Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. – Київ, 2002. – С.79-80; Його ж. *Дипломатия Южной Руси*. – Санкт-Петербург, 2003. – С.99-100.

¹⁹ Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. – Т.1. До р.1353. – Рим-Нью-Йорк, 1965. – С.567.

Романа Мстиславича і для такого порушення церковних канонів необхідні були надзвичайно серйозні політичні підстави. Святослав, який був рідним братом, помер до початку цих подій у 1172/1183 рр., не залишивши нащадків “по мечу”, і Берестейське князівство і так було прилучене до володінь Романа²⁰, а луцький князь Інгвар Ярославич [а не Мстиславич – Л.В.] залишався старшим із волинських князів, тому союз з ним не потрібно було укріплювати ніякими угодами, а ще для цього розривати союз з київським князем Рюриком Ростиславичем (у зв’язку з розлученням з його дочкою Предславою, першою дружиною Романа). Такий шлюб взагалі був би позбавлений сенсу.

В. Пашуто²¹ та Н. Полонська-Василенко²² висунули версію про походження другої дружини Романа Мстиславича з волинських бояр. Вони виходили з того, що вдова Романа та її сини отримали повну підтримку у середовищі волинського боярства. Як і ряд інших дослідників, вони погоджувалися, що княгиню звали Анна.

Найбільш послідовно версію боярського походження Анни підтримує М. Котляр²³. Позаяк ця версія не спирається на жодні джерела, історик збудував її оборону на критиці прихильників візантійського походження княгині Анни, полемізуючи головним чином з польським істориком Г. Гральою, на чому ми зупинимось трохи далі. Крім обережних аргументів своїх попередників, він висунув ще три:

– на Русі в кінці XII ст. не було жодної гілки Рюриковичів, союз з якою скріплений шлюбним зв’язком міг би бути вигідний Романові (з цим можна погодитися);

²⁰ Войтович Л. Князівські династії... – С.224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії. – Вип. 3. – Львів, 2001. – С.14-15.

²¹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.194.

²² Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.3. – С.57-64; Її ж. Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th centuries. – London, 1954. – S.40; Її ж. Історія України. – Т.1. – Київ, 1992. – С.195.

²³ Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. – 1991. – № 2. – С.48-58; Його ж, Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII веках (связи реальне и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – Киев, 1991. – С.95-97; Його ж, Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998. – С.161-162; Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С.77-88; Його ж. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.97-102.

– шлюб з представницею волинського боярства можна трактувати як забезпечення його підтримки напередодні боротьби за галицький престол, що забезпечувало йому зміцнення власних позицій в опанованому Галичі (з цією тезою можна сперечатися: на відміну від галицького, волинське боярство цілком залежало від свого князя, будучи зобов'язане йому своїми бенефіціями, воно не мало глибоких коренів на Волині, мандруючи до Києва і назад слідом за дідом та батьком Романа; володіння Романа включало Берестейське та Дорогичинське князівства, які до цього мали інших володарів, отож між групами боярства, напевно, не було єдності: за таких умов перевага однієї групи не веде до консолідації, а, навпаки, посилює протистояння, як це демонструють новгородські приклади; крім того на Волині ще були князівства, які належали іншим гілкам і союз з однією групою володимирських бояр взагалі не мав ніякого сенсу, особливо на тлі розлучення з дочкою київського князя: такий союз міг тільки підірвати позиції князя у Галичі, але аж ніяк не зміцнити їх, бо галицькі бояри, тримаючи дідівські феоди, слідом за угорськими баронами і так вважали князя просто першим серед рівних, його дітей від простої боярині, яка вийшла за князя після сумнівного розлучення, і при не менш сумнівних правах на престол їх батька, вони б взагалі не брали до уваги – досить згадати, як трактували кияни Володимира Мстиславича та його матір, дочку новгородського боярина, а галицькі бояри були потужнішими за київських і Мстислав Володимирович був сильнішим князем за Романа і одружився він після смерті першої дружини, не порушуючи церковних канонів);

– про походження княгині ніби-то свідчить вперте мовчання галицького літописця (чи був хоч один з авторів Галицько-Волинського літопису галичанином, якщо всі інформатори, які названі поіменно – волинського походження, а автори літопису просто не сприймали менталітету галичан, виставляючи їх зрадниками, все волинське вони підносили і навпаки; і чи багато княгинь удостоїлися навіть стількох згадок у літописах як Анна?).

М. Котляр також висунув версію, що пестун Романовичів боярин Мирослав міг бути близьким родичем чи навіть братом Анни. Як справедливо, на мій погляд, з цього приводу зауважив Д. Домбровський, цій версії суперечить повна мовчанка літописців, яку в цьому випадку важко пояснити²⁴.

Ще раніше Г. Граля звернув увагу на те, що боярське походження дружини Романа сильно би зашкодило її контактам з сусідніми володарями, до яких у першу чергу звернулася княгиня. Польський дослідник

²⁴ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*, – S.37.

звернув також увагу на рідкість шлюбів Рюриковичів з представниками боярства²⁵. У підкріплення цієї тези можна додати, що із 250 відомих шлюбів Рюриковичів, укладених протягом IX–XIII ст., тільки 7 припадають на боярських дочок (якщо виключити звідси зв'язок Святослава Ігоревича з Малушею та шлюб Мстислава Володимировича з дочкою новгородського боярина Дмитра Завидича, – обидва князі могли собі дозволити все, що завгодно, – всі інші випадки – це шлюби новгородських князів, молодших в роді, які мали слабкі надії на уділ у володіннях династії і тому йшли на союз з лідерами боярсько-бюргерської олігархії, щоб мати можливість утриматися на новгородському престолі²⁶).

Версія про походження княгині Анни з волинських бояр без висунення додаткової аргументації також прийнята О. Головком²⁷ та деякими іншими дослідниками.

Першим версію візантійського походження княгині висунув Й. Майлат²⁸, але розгорнув та обґрунтував її М. Баумгартен²⁹. Він вважав, що друга дружина Романа була родичкою василевсів Ісаака II та Олексія III Ангелів, найпевніше дочкою Ісаака II від першого шлюбу, яку його друга дружина Маргарита-Марія, дочка угорського короля Бели III, разом з Олексієм III Ангелом, що узурпував трон, видала за галицько-волинського князя. Маргарита-Марія була сестрою короля Андрія II і останній розглядав її пасербицю як свою племінницю. За таких умов виглядає логічним звернення Анни в першу чергу до Андрія II і прийом королем Данила Романовича, “яко милого сина свого”.

Версію М. Баумгартена прийняли В. Двожачек,³⁰ Д. Швенніке,³¹ Л. Махновець³², А. Свежавський,³³ Л. Войтович³⁴, Е. Горанін³⁵ та М. Фонт³⁶.

²⁵ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia Orientalis*. – 1982. – S.117.

²⁶ Войтович Л. *Князівські династії..*, – С.378-379.

²⁷ Головко О. Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. – Київ, 2001. – С.141-142.

²⁸ Mailath J. *Geschichte der Magyaren*. – T.I. – Wien, 1828. – S.178.

²⁹ Баумгартен Н. *Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословного общества в Москве*. – 1909. – Вып.1(17). – С.3-45; Baumgarten N. *Généaloges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana*. – N.35. – Roma, 1927. – P.23, 26, 47.

³⁰ Dworzaczek W. *Genealogia. Tablice*. – Warszawa, 1959. – Tabl.27.

³¹ Schwennicke D. *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischen Staaten. Neue Folge*. – T.2. – Marburg, 1984. – Tabl.136.

Не заперечував проти нього і О. Каждан, зауваживши тільки, що версія М. Баумгартена залишається гіпотезою³⁷, правда, як слушно зауважив Д. Домбровський, російський візантист не був знайомий з аргументацією Г. Гралі³⁸.

Л. Махновець висунув здогадку, що Анна могла бути дочкою Ісаака II від його другого шлюбу з Маргаритою-Марією³⁹, у такому разі Олексій III мав ще більше підстав видавати її за Романа, а Андрій II та Лешко Білий – поважно трактувати княгиню і признаватися до родинних зв'язків з нею. Марія-Маргарита була видана за Ісаака II восени 1185 р., Анна могла народитися вже у 1187 р., у 1200 р. бути виданою за Романа, а у 1201 р. народити сина Данила.

На мій погляд, версія М. Баумгартена з поправкою Л. Махновця дозволяє пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій: стає яснішою причина загибелі Романа – похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни (з цим узгоджуються повідомлення цистеріанського абата Альберіка, а також гіпотези С. Томашів-

³² *Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця.* – Київ, 1989. – С.369.

³³ Świeżawski A. *Ziemia belzka. Zarys dziejów politycznych do roku 1462.* – Częstochowa, 1990. – S.31

³⁴ Войтович Л. *Генеалогія династії Рюриковичів.* – Київ, 1990. – С.114; *Його ж. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини.* – 1991. – № 2. – С.32-35; *Його ж. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів.* – Київ, 1992. – С.86; *Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* – Львів, 1996. – С.37; *Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Таблиці.* – Львів, 1996. – Табл.17; *Його ж. Князівські династії..* – С.67, 71-72, 224, 376, 380-381, 402; *Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства..* – С.22-23; *Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // Пам'ять століть.* – 2002. – № 5. – С.37-38; *Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії.* – Львів, 2003. – С.24-25.

³⁵ *Latopis kijowski 1159-1198 / Przeł. i opra. E.Goranin.* – Wrocław, 1988. – Tabl.8.

³⁶ Font M. *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből.* – Pécs, 1995. – S.73.

³⁷ Každan A. *Rus' – Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Red. O.Pritsak, I.Ševčenko / Harvard Ukrainian Studies.* – T.12-13. – 1988-1989. – S.424.

³⁸ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów..* – S.38.

³⁹ *Літопис Руський.* – С.369.

ського, М. Кордуби, В. Пашуто, Л. Махновця та ін.); можливо вони навіть зустрічалися особисто: князь Роман Мстиславич пожертвував на честь св. Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря⁴⁰; від Гогенштауфенів могли бути запозичені ідеї “доброго порядку” – пропоновані Романом зміни системи успадкування князівських престолів (незважаючи на сумніви щодо вірогідності цього повідомлення В. Татіщева, висловлені свого часу ще М. Грушевським⁴¹ та недавно підтримані новою аргументацією О. Толочка,⁴² і цю проблему не можна вважати вирішеною, аргументи прихильників вірогідності проекту Романа: Б. Рибаківа,⁴³ М. Котляра,⁴⁴ П. Толочка,⁴⁵ Л. Войтовича,⁴⁶ О. Головка⁴⁷ та інших також досить вагомими⁴⁸); визнання княгині Анни військом, боярством, угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим; її, незвична, як для жінки, висока роль, яку можна порівняти хіба зі св. Ольгою, легко пояснити імператорським походженням; це могло бути і причиною спроб княгині правити самій, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. і, напевно, схилило під тиском волинського боярства до чернецтва у 1219 р.; більш мотивованою в такому разі виглядає і боротьба за Австрійську спадщину, як спадщину сестри Анни, одруженої з Леопольдом Бабенбергом.

⁴⁰ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19-21.08.1993 р.* – Львів, 1993. – С.116.

⁴¹ Грушевський М.С. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.* – Киев, 1891. – С.267.

⁴² Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // *Український історичний журнал.* – 1995. – № 6. – С.22-36.

⁴³ Рыбаков Б. А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.* – Москва, 1963. – С.163.

⁴⁴ Котляр М. Ф. *Данило Галицкий.* – Київ. – 1979. – С.21-22; Його ж, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков.* – Киев, 1985. – С.120-121.

⁴⁵ Толочко П. П. *Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII веков.* – Киев, 1980. – С.182-183.

⁴⁶ Войтович Л. В. *Генеалогія династії Рюриковичів.* – С.114; Його ж, *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів.,* – С.30, 51, 56; Його ж, *Князівські династії.,* – С.377-378.

⁴⁷ Головка О. Б. *Князь Роман Мстиславич.,* – С.167-168.

⁴⁸ В друці знаходиться монографія петербурзького дослідника О. Майорова, присвячена цим проблемам.

Г. Граля, підкріпивши новими аргументами сторону прихильників візантійського походження дружини Романа, вважав, що другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос була дружиною імператора Олексія III Ангела)⁴⁹.

Є зміст ще раз розглянути його аргументацію, як це зробив Д. Домбровський,⁵⁰ в контексті заперечень М. Котляра, опублікованих в його новіших працях:

1. *Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславичем через загрозу половецько-болгарської коаліції.* У похвалі князеві Романові, якою починається Галицько-Волинський літопис, останній прославляється перш за все за свої подвиги у боротьбі з половцями, його заслуги ставляться на один шабель з заслугами Володимира Мономаха. Олексій III Ангел вів війну з іконійським султаном, йому погрожували германський імператор Генріх VI, вимагаючи передачі земель від Діррахія до Фессалонік, венеціаський дож і папа Інокентій III, болгари та їх союзники половці. Візантійський василевс просто не мав більше до кого звернутися окрім Романа. Скинувши і осліпивши брата Ісаака II, Олексій III розірвав союз з Угорщиною. Шлюб Романа з дочкою Ісаака II не тільки давав Візантії надійного союзника проти половців, але й нормалізував її стосунки з Угорщиною. Цей шлюб міг бути наслідком угоди, укладеної посольством у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара, яке у середині 1200 р. бачив у Константинополі Добриня Ядрійкович, пізніший перемишльський єпископ⁵¹. Сам факт цієї угоди Візантії з Романом сумнівів не викликає. Не заперечує її і М. Котляр, вважаючи, що така угода могла бути укладена навіть у 1197 чи 1198 рр.⁵², що не можна виключати з огляду на намагання Романа оволодіти Галицьким князівством. Після успіхів Романа у боротьбі з половцями та здобуття Галича наступна угода 1200 р. вже була скріплена шлюбом.

2. *Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісних контактів з Візантією.* І справді, шлюб з дочкою Ісаака II та Маргарити-Марії Бейлівни найкраще вирішував цю проблему.

⁴⁹ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza // Slavia Orientalis.* – 1982. – S.116-123.

⁵⁰ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów.*, – S.38-39.

⁵¹ Vernadsky G. *Relations byzantino-russes au XIII-e siecle // Bizantion.* – 4. – 1927-1928. – S.269-279; Dąbrowska I. *Królów polskich relikwiarz koronacyjny krzyża świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* – Warszawa, 1991. – S.85; Лимоніус Руський., – С.369.

⁵² Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі.*, – С.82.

3. У 1198–1206 рр. константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, сам Олексій III Ангел був одружений з Єфросинією Каматерос. Родинні стосунки галицько-волинського князя з патріархом мали би вплинути на позицію київського митрополита, враховуючи, що київський князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою і спирався на союз з половцями. Цей основний аргумент Г. Гралі досить хиткий. Справді, розлучення Романа з Предславою Рюриківною було досить сумнівним з точки зору канонічних правил. Але патріарх Іоанн X, як родич василевса Олексія III, виходячи з інтересів імперії, і так би надав князеві дозвіл на таке розлучення і вплинув би на позицію київського митрополита. Крім того, польський дослідник вважав, що княгиню звали Марією, а Анна – її чернече ім'я. Але дослідження пом'яників, зокрема Супрального, дозволяє припускати, що чернечим іменем княгині було ім'я Олена⁵³. І Мстислав Данилович скоріше мав на увазі не хрестильне, а світське ім'я своєї бабусі⁵⁴.

4. Ще одним аргументом на користь Марії Каматерос Г. Граля вважає підтримку матері у справі коронації Данила Романовича з рук папи, бо серед прихильників візантійсько-римської унії були логофет Василь та друнгарій вігли Андронік Каматероси. Коронація Данила як короля Русі з рук папи була актом перш за все політичним: після невдалої спроби відродити Київську Русь як васала Золотої Орди, Данило Романович звернувся до Заходу, за допомогою якого сподівався звільнити Русь від монгольської залежності. В такій ситуації, будучи непересічним політиком, Анна не могла не підтримати сина, незалежно від позиції своєї родини.

5. Візантійський письменник Микита Хоніат, який не дуже цікавився руськими справами, напевно, черпав свої відомості про події на Русі від логофета Василя Каматероса. Так могло бути, але це нічого не доводить на користь Марії Каматерос. Микита Хоніат просто не міг не звернути увагу на князя, чия “богом призвана фаланга” врятувала столицю імперії⁵⁵.

6. Микита Хоніат титулує Романа Мстиславича титулом “*иге-тон*”, тоді як київського князя Рюрика Ростиславича тільки “*дйерон*”. Але це тільки аргумент на користь версії шлюбу Романа з візантійською принцесою. В. Пашуто на підставі цього фрагменту вважав, що у Візантії

⁵³ Войтович Л. Князівські династії., – С.69, 71-72; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С.37-38.

⁵⁴ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі., – С.83.

⁵⁵ Nicetae Choniatae historia / Ed. I.Bekker. – Bonnae, 1835. – P.691-692.

визнали Романа Мстиславича великим князем,⁵⁶ як визнали його великим князем у Новгороді⁵⁷.

7. На нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена у дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев), першим звернув увагу М. Баумгартен. Г. Граля, слідом за ним підкреслив, що в родині Каматеросів були імена Василь, Роман, Лев, Іван, Михайло і Федір (ці імена зустрічаються у наступних поколіннях династії Романовичів). Це сильний аргумент, перш за все на користь візантійського походження Анни, позаяк інакше можливо пояснити звідки раптом з'явилися серед Рюриковичів типово грецькі імена: Данило, Саломея, Іраклій та Лев (появу інших імен ще можна пояснити). Це визнав і М. Котляр⁵⁸.

8. Мовчання літописів можна пояснити тим, що Галицько-Волинський літопис за 1199–1200 рр. не зберігся, а візантійські хроністи не виділяли шлюбів осіб, які не входили безпосередньо до складу династій василевсів (у даному випадку Марії Каматерос). Стосовно мовчання наших літописів Г. Граля почасти правий: київське літописання цього періоду, яке знаходилося під патронатом Рюрика Ростиславича, відомості про Романа не подавало. Якщо у Романа був власний літописець, то літопис втрачений і від нього уціліла тільки похвала цьому князеві у складі Галицько-Волинського літопису. Вона не містить навіть побіжно подробиць діяльності князя, бо редактори цього не потребували. Попередній текст, звідки, напевно, В.Татищев взяв інформацію про зовнішність та манери Романа та програму “доброго порядку”, а польські хроністи – відомості про репресії щодо галицьких бояр, містив інформацію про походи на Київ, на ятвягів і половців, про переговори з Візантією і римським папою, передував цій похвалі. З різних причин цей текст не потрапив до Іпатієвського зведення⁵⁹. Бурхлива епоха Ангелів, які привели Візантію до латинського завоювання, також дуже бідна на писемні пам'ятки.

Польська дослідниця Е. Домбровська, яка погоджується з версією Г. Граля, серед польських коронаційних регалій знайшла речі візантійського походження, які могли туди потрапити після пограбування Казимиром III королівської скарбниці у Львові у 1340 р. У свою чергу ці речі могли

⁵⁶ Пауто В. Т. Очерки..., – С.193.

⁵⁷ Сказание архиепископа новгородского Антония (1200) // Палестинский сборник. – Т.51. – Санкт-Петербург, 1899. – С.15.

⁵⁸ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі..., – С.83.

⁵⁹ Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства., – С.13.

прибути у Галицько-Волинську державу з Візантії разом з дружиною Романа⁶⁰. Це також аргумент тільки на користь візантійського походження дружини Романа.

Отже можна констатувати, що Г. Граля тільки підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа, а його здогадка стосовно Марії Каматерос не виглядає переконливою. Так завершує свій огляд Д. Домбровський⁶¹. І тут я повністю з ним погоджуюся.

Можна додати як аргументи знамениту візантійську ікону XII ст. Матері Божої Ченстоховської, вивезену з Белзького замку князем Володиславом Опольським, яка була святиною Романовичів, напевно, успадкованою за Анною; появу як гербового знаку у Холмі двоголового орла (візантійського імператорського символу), на що звернув мою увагу Я. Дашкевич; а також візантійські матеріали з розкопок монастиря у Стовп'є, збудованого для Анни.

На підставі огляду стану дискусії важко погодитися, що “гіпотеза про візантійське походження матері Данила Галицького не витримує наукової критики”⁶².

Дискусія продовжується, але поки не буде знайдено пояснення звідки взялася ціла низка грецьких імен у нащадків Романа, звідки ще могли потрапити до коронаційних регалій візантійські речі, а також цілий ряд інших співпадінь, випадковий характер яких був би фантастичним, найбільш вірогідним виглядає візантійське походження Анни. Найпевніше вона була дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III.

Дата народження короля Данила. Маргарита-Марія народилася у 1175 р., восени 1185 р. вона була видана за василевса Ісаака II Ангела⁶³. Це була красива і активна жінка, яка після осліплення на ув'язнення мужа у 1195 р. не зійшла з політичної арени, і Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. Ісаак II помер у кінці січня 1204 р., повернувшись на трон у 1203 р. 2.06.1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфация, маркграфа Монферрату, який

⁶⁰ Dąbrowska E. *Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* – Warszawa, 1991. – S.81-83.

⁶¹ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów.*, – S.40.

⁶² Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі.*, – С.88.

⁶³ Успенский Ф. И. *История Византийской империи.* – Т.4. – Москва, 2002. – С.389-390; Дашков С. Б. *Императоры Византии.* – Москва, 1997. – С.263.

при розділі Візантії отримав Фессалоніки, прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Анна (якщо вона не була дочкою Ісаака II від першого шлюбу) могла народитися вже у 1187 р., але сумнівно, що це трапилося пізніше 1189 р. Г. Граля датував її шлюб з Романом 1199 р., навряд чи цей шлюб відбувся пізніше 1200 р.

За Галицько-Волинським літописом після загибелі батька Данилові було чотири роки, тобто він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того, у волинській військовій “Повісті про битву на Калці”, яка включена до цього літопису, сказано, що Данилові було 18 років на час битви, тобто він народився не раніше 1204 р. Судячи з деталей битви, автором “Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо черпала інформацію від учасника чи учасників цієї битви. Дата битви на Калці дискутувалася давно і повертатися до цієї дискусії не варто⁶⁴. Зрештою похід Джебе-нойона і Субудай-багатура описаний таким поінформованим автором як Рашид-ад-Дін⁶⁵. Тому дату битви на Калці 30.05-1.06.1223 р. можна вважати встановленою.

Отже народження Данила-Іоанна Романовича в кінці 1201 або на початку 1202 р. (на свято Івана Хрестителя) не є таким вже певним. Данило Романович міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Але точної дати ми так і не дізнаємося і це питання залишиться дискусійним.

Анна, як і її мати, була жінкою активною. Навіть у монастирі, куди вона пішла у 1219 р., можливо під тиском бояр, княгиня не переставала брати участь у політичному житті. У кінці 1253 р., коли коронувався її син, княгиня ще була живою і підтримувала свого сина у цій справі. Княгиня Олена, черниця, яка була на похороні Володимира Васильовича у 1288 р. (і яку Л. Махновець вважав вдовою Романа Даниловича⁶⁶), напевно, була Анною-Оленою. Виходячи з цього, можна датувати її смерть 1289 р., коли внук Мстислав і поставив на її могилі каплицю Іоакима та Анни⁶⁷. Тоді матері короля Данила було б 100–102 роки. З огляду на те, що її сини та онуки прожили багато років, у цьому немає нічого неможливого. Д.

⁶⁴ Романов В. К. *Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. – Москва, 1981. – С.79-104.*

⁶⁵ Войтович Л. В. *Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С.29, 85-87.*

⁶⁶ *Літопис Руський / Переклад і коментар Л. Махновця. – Київ, 1989. – С.444.*

⁶⁷ Войтович Л. *Князівські династії... – С. 224; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень... – С.37-38.*

Домбровський, виходячи з останньої згадки про дружину Романа, датує її смерть часом після 1253 р.,⁶⁸ з чим також неможливо не погодитися. В нашій історії ця жінка, безперечно, відіграла видатну роль.

Галицька спадщина. Загадкова загибель галицько-волинського князя Романа Мстиславича у Польщі під Завихвостом 19.06.1205 р. – ще одне велике дискусійне питання⁶⁹. На мій погляд, після зустрічі в Ерфурті з свояком німецьким королем Філіпом Гогенштауфеном, на якій, скоріше всього було домовлено про допомогу галицько-волинського князя у боротьбі проти Вельфів, виконуючи ці домовленості Роман Мстиславич вів своє військо в Німеччину. Його військо йшло через Польщу як через союзну державу. Лешек Білий був не тільки родичем, але й посів краківський престол завдяки Роману. Довідавшись, що польські князі за покликом папи стали на бік Вельфів, Роман Мстиславич зажадав контрибуцію та Люблін в заставу, як гарантію від удару в спину. Отримавши відмову, він обложив Люблін. Краківський князь Лешек Білий з братом Конрадом виступили на допомогу обложеним. У плани Романа війна з польськими родичами, яким він стільки допомагав і з якими недавно підтвердив союз, не входила. Він зняв облогу Любліна і відступив до Завихвоста. Тут було укладено перемир'я і почалися переговори про пропуск його війська до Саксонії. Але Роман проявив безпечність, від'їхавши від війська з малою дружиною (скоріше всього на полювання – адже йшли переговори з родичами, для яких він стільки зробив!), був оточений поляками і загинув. Напевно не обійшлося без зрадників, які підштовхнули поляків на такий крок. Розправившись з багатьма боярськими родинами, Роман мав досить ворогів у цьому середовищі. Один з можливих ініціаторів загибелі князя – боярський лідер Володислав Кормильчич, натяк на якого зберіг Галицько-Волинський літопис.

Раптова, неочікувана і до кінця незрозуміла навіть для сучасників, загибель Романа Мстиславича викликала приплив ентузіазму у його противників, які спочатку були готові навіть об'єднатися, щоби розділити його спадщину.

Важко погодитися з тими дослідниками, які вважають, що на Русі не було права чи традиції успадкування князівських престолів⁷⁰. Після

⁶⁸ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów.*, – S.43-44.

⁶⁹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти.* – Біла Церква, 2006. – С.488-489.

⁷⁰ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* – Львів, 1996. – С.48-51; *Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.* – С.34-41.

вигаснення Першої Галицької династії не залишилося претендентів “по мечу” (по батькові). Були два бастарди Володимира Ярославича від попаді, яких угорці утримували в полоні ще у 1218 р. (бастарди “за заповітом” могли успадкувати князівство, як це було наприклад з Олегом Ярославичем після смерті галицького князя Ярослава Володимировича у 1187 р.). Роман видав дочку за старшого з бастардів, але їх швидко розлучили, коли стали очевидні претензії на Галицьку спадщину володимирського князя. З точки зору легітимних спадкоємців Роман був узурпатором і його сини прав на Галицьку спадщину не мали. При відсутності прямих спадкоємців “по мечу” першим правом користувалися спадкоємці “по кужелю” (по матері), а після них – інші близькі родичі (двоюродні і т.д.). Спадкоємцями “по кужелю” були внуки Ярослава Осмомисла: Ігоревичі (як сини Єфросинії Ярославни та новгород-сіверського, а пізніше чернігівського князя Ігоря Святославича), торопецький князь Мстислав Мстиславович Удатний, матір’ю якого була незнана з імені інша дочка Ярослава Володимировича⁷¹. Всі ці претенденти і взяли участь (поряд з іншими близькими родичами, в числі яких були Арпадовичі), в боротьбі за Галицьку спадщину. Причому після невдач Арпадовичів претензії Мстислава Удатного на Галицьку спадщину відразу були визнані всіма іншими претендентами, а вдова Романа Мстиславича та її оточення поспішили одружити Данила Романовича з дочкою Мстислава Удатного, зміцнюючи таким чином легітимність своїх претензій. Так само поступив і угорський король, одружуючи сина Андрія з іншою дочкою Мстислава Удатного і добиваючися визнання прав зятя від самого галицького князя. У 1215 р., коли “права” проголошеного галицьким королем Калмана підкріпили шлюбом з Саломеєю, дочкою краківського князя Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, племінниці Романа Мстиславича, позиція угорського претендента виявилася надто хиткою. Свої родинні зв’язки з Романом для обґрунтування не зовсім легітимних претензій на Галицьку спадщину пізніше використала і старша гілка Ольговичів. Михайло Всеволодович та його син Ростислав своє право на Галицьку спадщину базували на шлюбі Михайла з Оленою, дочкою Романа Мстиславича від першого шлюбу. Мати Олени була насильно змушена до прийняття чернецтва у 1204 р., тоді, коли Роман одружився вдруге бл. 1200 р., а отже і народження Данила та Василька вони могли трактувати як незаконне. Якщо, з цієї точки зору, розглядати Романовичів як бастардів, чий батько не встиг легалізувати їхні права у заповіті, то спадкоємцем Романа

⁷¹ Горбенко С. О. *Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична.* – Львів-Винники, 1996. – С.81-121.

“по кужелю” була Олена та її прями нащадки⁷². І колишній тесть Романа, блискучий авантюрист та інтриган Рюрик Ростиславич, розглядаючи розлучення зятя з його дочкою як нелігітимний, міг трактувати власного сина Ростислава, як старшого брата Предслави, першої дружини Романа, як спадкоємця по сестрі.

Всі ці претенденти і спробували поборотися за Галицьку спадщину з юними синами Романа.

Першим опам’ятався Рюрик Ростиславич. Довідавшись про смерть колишнього зятя, він негайно покинув монастир і зайняв Київ. Його послі виїхали до чернігівського князя Всеволода Святославича Чермного. Визнання Рюрика і мир було куплено передачею Білгорода Глібові Святославичу. Київські війська і половці рушили на Галич вже восени 1205 р. Схоже, що Рюрик кинувся у цю авантюру, керуючись бажанням прогнати Романовичів. Вдова Романа, яка залишилася з двома малими хлопчиками, у Сяноку зустрілася з угорським королем Андрієм II. Це був її рідний дядько (Анна була внучкою короля Бели III). Крім цього, він був єдиним надійним союзником її мужа (у стані Вельфів був його противник король Імре). Напевно Анна володіла угорською мовою, навчившись її від матері. Угорську мову змалку знав і Данило Романович. Його пізніший побут при угорському дворі, дружні контакти з угорськими ровесниками, про що згадував пізніше Бела IV, та навіть плани щодо успадкування угорського престолу, навряд чи були б можливими без знання мови. Зустріч у Сяноку закінчилася підтвердженням союзу. Угорський король прийняв Данила “як милого сина свого” і прислав військо з воєводами “*Мок’я великого сліпоокого, і Корочюна, і Волпта, і сина його Вітомира, і Благиню*”⁷³. Судячи з імен воєвод, це військо спішно було зібране у закарпатських комітатах, Спіші та Земплині, тобто ближче до кордонів.

Галицькі бояри також були заскочені зненацька загибеллю Романа. Тому партія противників його вдови не встигла зорганізуватися. Битва на березі Серету біля Микулина закінчилася перемогою Рюрика Ростиславича, але галицько-волинське військо організовано відступило до Галича. Сутичка під Галичем, у якій мало не загинули союзники Рюрика Ростиславича половецькі хани Котян і Сомогур Сутойовичі, була за прихильниками вдови Романа. Рюрик Ростиславич мусив відійти до Києва.

⁷² Войтович Л. *Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – Ч.1. Від давніх часів до початку XX ст. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С.80-86.*

⁷³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.717.

У наступному році претенденти на Галицьку спадщину підготувалися краще. Рюрик стягнув до Києва війська синів Ростислава та Володимира, смоленську дружину Мстислава Романовича, берендеїв та торків. Ольговичі зібралися на снем у Чернігові. Всеволод Чермний, підтримавши претензії Ігоревичів, вирішив проблеми протистояння між старшою і молодшою гілками Ольговичів, які грозили розірвати Чернігівську землю на дві частини. З того часу у Чернігівській землі запанували принципи Любецького снему: кожна гілка закріпила за собою землі, які тримала у 1206 р. Виграли від цього Святославичі. Нащадки Ярослава Всеволодовича зберегли за собою невелику Сновську волость, а молодша гілка – тільки Курськ, Рильськ і Путивль. Але в передчутті оволодіння потужною Галицькою землею на це згодилися без вагань⁷⁴. До Галича повернулися з еміграції прогнані Романом бояри Кормильчичі, які гуртували навколо себе партію противників Романовичів та відверто агітували за Ігоревичів. Ця партія навіть вислала до Ігоревичів своїх післанців, закликаючи їх поборотися за дідівську спадщину⁷⁵.

У боротьбу готовий був втрутитися і краківський князь Лешко Білий. У цих умовах угорський король завагався. Він почав переговори з переяславським князем Ярославом Всеволодовичем, сподіваючися домовитися про союз з його батьком. Проти боротьби з такими потужними противниками була і королева Гертруда. В цих умовах вірні вдові Романа волинські бояри умовили її виїхати у Володимир. Угорська залога також покинула Галич, але король попередив галицьких бояр щодо передачі князівства Ярославові Всеволодовичу. Дві неділі чекали прихильники угорської партії на Ярослава Всеволодовича. Останній ж чекав на рішення свого батька. Чутки про можливий наступ суздальських Мономаховичів трохи затримали Ольговичів та Рюрика. Але, побачивши, що Всеволод Велике Гніздо не готовий до активної підтримки сина, у якого не було ніяких прав на цю землю (він був племінником останнього галицького князя з династії Ростиславичів), вони виступили на Галич. Переяславська рать перейшла Дніпро, але самотужки далі йти не наважилася.

В кінці 1206 – на початку 1207 р. Володимир Ігоревич без проблем сів у Галичі, а Роман Ігоревич – у Звенигороді. Ігоревичі вирішили зіграти на давній традиції, відроджуючи уділи. Легко оволодівши Галицькою спадщиною, Ігоревичі зазіхнули на волинські володіння Романовичів. Вони

⁷⁴ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти.* – С.32-33.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.717-718.

послали до Володимира, вимагаючи видати обох Романовичів і прийняти їх брата Святослава. Бояри Мстибог, Манчук і Никифор взяли під захист післанця нового галицького князя. Літописець нарисував романтичну картину втечі Романовичів: вночі через пролом у стіні вдова Романа, пестун Мирослав з юними Романовичами, священиками та вірними слугами покинули столицю Волині. Тепер вдова Романа виїхала до двору Лешка Білого, через якого загинув Роман. Володимирським князем став Святослав Ігоревич⁷⁶.

Кінець 1206 – початок 1207 р. був вершиною успіху не тільки Ігоревичів, а й усіх Ольговичів. Вертаючися з походу на Галич, Всеволод Чермний без проблем зайняв Київ. Рюрика Ростиславича він прогнав у Овруч. Ярослава Всеволодовича Ольговичі також прогнали з Переяслава. Тепер вони володіли Галицькою землею і половиною Волині, тому вже не боялися Всеволода Велике Гніздо, маючи крім того союзників у Рязанській землі.

Зимою 1207 р. Лешко Білий з честю прийняв вдову Романа. Анна з молодшим сином Васильком залишилася у Кракові, а Данило з Мирославом виїхали в Угорщину до двору Андрія II. Колишні союзники Романа бралися допомогти його дітям. Лешко послав до угорського короля з відповідною пропозицією свого посла Вячеслава Лисого. Польща та Угорщина були заскочені таким розвитком подій: замість союзника на їх кордонах з'явився несподівано сильний противник в особі Ольговичів.

Угорський король повернувся до ідеї угорсько-галицької унії, але дещо в іншому варіанті. Король, у якого спочатку не було синів, планував одружити Данила з своєю дочкою Марією-Анною (* бл.1204 + 1237) і зробити спадкомцем угорського престолу⁷⁷. Після народження принца Бели у 1206 р. ці плани відпали, але прихильність до сина племінниці залишилася. Якщо допомогти йому зайняти галицький престол, то можна буде перетворити його на свого васала і отримати легітимні підстави для можливої спадщини пізніше. Тому Данило виховувався і далі при угорському дворі в компанії трохи молодшого майбутнього угорського короля і свого свата Бели IV. Але розмови про заручини Данила і Марії-Анни поволі стихали, хоча її видали заміж за болгарського царя Івана II Асеня аж у 1221 р., вже після того як Данило Романович одружився з Анною Мстиславною.

⁷⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.723.

⁷⁷ Літопис Руський / Переклад і коментарі Л. Махновця. – Київ, 1989. – С.371.

Король Андрій II претендував на Галич ще у 1189 р., коли Бела III, судячи з грамоти від 2.05.1189 р., титулувався “королем Галича” (rex Galicie). Приймавши внучатого племінника “як милого сина свого”, Андрій II незабаром прийняв і титул короля Галичини і Володимирії⁷⁸. Угорський король хотів об’єднати Галицько-Волинську землю з Угорщиною на зразок Хорватії персональною унією на основі признання її галицьким боярством⁸⁰. Щодо шлюбу дочки з Данилом Романовичем король не спішив і вагався. Інформатори, напевно, доводили до його відома про сварки Ігоревичів між собою та з місцевим боярством. В такій ситуації вони готові були самі шукати угорської підтримки, навіть протекторати, що не потребувало великих військових зусиль. Це ще одна загадка з біографії короля Данила (чому не відбувся його шлюб з Арпадівною?).

Між Ігоревичами відразу спалахнули суперечки. Володимир та Святослав були тільки пасинками Ярославни, тоді як Роман був справжнім внуком Ярослава Осмомисла. І йому дістався наймолодший престол. З точки зору церковних канонів все було правильно, але Роман вважав себе обділеним. Роман встановив контакти з угорським королем, можливо, склав васальну присягу останньому і отримав від нього допомогу⁸¹. Восени 1207 р. він прогнав брата з Галича. Рівночасно Лешко Білий з братом Конрадом без особливих зусиль зайняли Володимир і захопили у полон Святослава Ігоревича. Спочатку Лешко віддав столицю Волині своєму родичеві Інгвару Ярославичу, але, відчуючи незадоволення місцевої знаті черговим порушенням прав, передав Володимир белзькому князеві Олександрові Всеволодовичу, змусивши останнього наділити Василька Романовича. Юний князь вже мав передане йому Лешком Берестейське князівство. Олександр виділив Василькові ще і Белз, але зі складу Белзького князівства вивів Червенську волость, передавши її своєму молодшому братові Всеволоду⁸².

Боротьбою між Ігоревичами та їх промахами негайно скористалися їх противники. Рюрик Ростиславич не тільки повернув собі столицю Русі,

⁷⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – T.2. – Budaе, 1829. – P.247.

⁷⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – T.3. – Vol.1. – Budaе, 1829. – P.31-32.

⁸⁰ Шушарин В. В. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII в.) // *История Венгрии*. – Т.1. – Москва, 1971. – С.14.3

⁸¹ М. Волощук завершує монографію з галицько-угорських стосунків у XIII-XIV ст., де ця проблема буде широко висвітлена.

⁸² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.723-724.

але й прогнав Михайла Всеволодовича з Переяслава і послав туди сина Володимира. Всеволод Велике Гніздо вирішив підпорядкувати собі Рязанську землю, яка орієнтувалася на Чернігів, і підступно захопив старших рязанських князів. В усобиці незабаром взяли участь чернігівські війська. Ольговичі знову опинилися затиснені з двох сторін Мономаховичами.

У 1208 р. після відходу польських військ, які залишили свої залоги у пограничних містах, вибухнула усобиця й на Волині. Інгвар Ярославич прогнав з Володимира белзького князя, але той незабаром повернувся і у кінці 1209 р. знову сидів у Володимирі. За цей час Західна Волинь постраждала від нашествия литовців і ятвягів. Напевно Інгвар (бо Олександр Всеволодович не розпоряджався у Східній Волині) відібрав у Василька Романовича Брест і передав йому незначні Перемишль і Тихомль.

Розвиваючи свій успіх, Рюрик Ростиславич висунув претендентом на галицький престол свого сина Ростислава. У кінці 1207 р. або на початку 1208 р. йому навіть вдалося на короткий час посадити Ростислава у Галичі. Але той не мав сили, щоб утриматися там, а також його права були надто прозорими. Тому Роман Ігоревич зумів швидко повернути собі галицький престол⁸³.

Але намагання Романа Ігоревича встановити тверду князівську владу не могло подобатися галицьким боярам. На відміну від інших земель, галицькі бояри не їздили з одного уділу в інший за своїми князями. Вони давно перетворили свої бенефіції у спадкові лени. Використовуючи багаті поклади солі (основного консерванта середньовіччя), а також зручне переплетення міжнародних торговельних артерій, вони брали своїм капіталом активну участь у міжнародній торгівлі. Ідеали угорських баронів, які розглядали короля як першого серед рівних, а також ідеї угорсько-галицької унії, за якої правила би боярська олігархія при угорському наміснику (подібне відбувалося у Хорватії), виглядали привабливими⁸⁴. Володислав Кормильчич домовився з угорською партією, яку очолював інший лідер галицького боярства Ілля Щепанович. Змовники встановили контакти з

⁸³ ПСРЛ. – Т.7. – С.116; Т.10. – С.35; Татищев В. Н. История Российская..., – Т.3. – Москва, 1964. – С.365.

⁸⁴ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.4. – 2000. – С.60-64; Його ж. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Там само. – Вип.5. – 2001. – С.29-45; Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Там само. – Вип.8. – 2004. – С.46-58; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Там само. – Вип.9. – 2005. – С.181-193.

угорським королем. Останній давно чекав на такий розвиток подій. Паладин Бенедикт Бор з угорським військом зненацька підійшов до Галича. Напевно змовники відкрили йому коротший шлях через карпатські перевали. Князя Романа Ігоревича захопили голим у лазні.

Через відомі проблеми з датуванням Галицько-Волинського літопису історики по різному датують ці події. Л. Махновець вважав, що паладин Бор ввійшов у Галич восени 1208 р.⁸⁵, але, очевидно, більшу рацію має М. Котляр, відносячи ці події до 1210 р.⁸⁶

З цього часу почалася реалізація плану угорсько-галицької унії. Однак дуже скоро угорська залога вступила в конфлікт з галичанами. Бенедикт Бор (“бор” угорською “вино”) виявився нестриманим, особливо до жінок. Окремі бояри, невдоволені угорським правлінням, звернулися до пересопницького князя Мстислава Німого. Мстислав був соратником і двоюрідним братом Романа Мстиславича. Але, коли пересопницька дружина стала біля Галичиної могили напроти дитинця, бояри відмовилися допомагати. Вождь проугорської партії Ілля Щепанович насмішкливо заявив Мстиславі: *“Князь! Ти на Галичиній могилі посидів, так все одно, що княжив у Галичі”*. Ці події слід відносити до 1210 р.

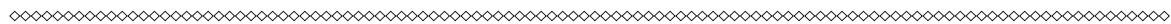
У 1210 р. компромісним миром закінчилося чергове протистояння Ольговичів і Мономаховичів. Всеволод Чермний отримав Київ. Рюрик Ростиславич дістав у пожиттєве володіння Чернігів. Переяславське князівство поверталось Суздальським Мономаховичам. Розпочалися переговори і по Рязанській землі. На Різдво 1210 р. з тюрми були відпущені єпископ Арсеній та рязанські княгині⁸⁷. Тепер Ольговичі могли знову повернутися до проблем Галицької спадщини. Тим більше, що Романові Ігоревичу вдалося визволитися з угорського полону, а Святославі Ігоревичу – з польського.

Отримавши допомогу, війська Ігоревичів у кінці 1210 р. легко опанували Галицьку землю. Бенедикт Бор втік за Карпати. Володимир Ігоревич сів у Галичі. Роман знову отримав Звенигород, а Святослав – Перемишль. Ізяслава Володимировича батько посадив у Тербовлі. У такий спосіб Ігоревичі сподівалися утримати в руках неспокійну Галицьку землю. З лідерами боярської опозиції вирішили розправитися. Загинули Ілля Щепанович, Юрій Витанович та ще 500 бояр. Володислав Кормильчич, Судислав та Пилип зуміли втекти в Угорщину. Їх володіння роздали сіверським дружинникам.

⁸⁵ *Літопис Руський.*, – С.371.

⁸⁶ Котляр М. Ф. *Данило Галицький.* – Київ, 1979. – С.36.

⁸⁷ Монгайт А. Л. *Рязанская земля.* – Москва, 1961. – С.354.

І тоді, втративши дідівські володіння, боярські лідери згадали про Романовичів. Данило Романович і далі перебував при дворі Андрія II. На прохання галицьких бояр король надав йому допомогу. Угорське військо очолювали: палатин Пот, воєводи Петро Турович, Банко, Міка (Міклош) Бородатий, Лотохарот (Ласло Харот?), Мок'ян (*Мок'я великий сліпоокий*, учасник походу 1205 р.), Тибрець (Тібор) та Марцел.

У 1211 р. угорська рать з юним Данилом Романовичем підійшла до Перемишля. Володислав Кормильчич зумів домовитися з перемишлянами. Князя Святослава Ігоревича видали угорському воєводі. Під Звенигородом розгорнулася велика битва. Роман Ігоревич відчайдушно оборонявся. З Волині на допомогу Данилові Романовичу йшли дружини князів Василька Романовича, Олександра Всеволодовича, Інгваря Ярославича і Мстислава Німого. Підійшла і польська допомога. Роман вирвався із Звенигорода і почав збирати допомогу, але біля Шумська був схоплений. Лише тоді звенигородці здали місто на ім'я князя Данила Романовича.

В полон потрапив і Ростислав Ігоревич. О. Гуцин, ідучи слідом за сумнівами М. Грушевського, прийшов до висновку, що Ростислав потрапив у літописи помилково і взагалі не існував⁸⁸. Гіпотеза ця вірогідна, хоча й потребує додаткової аргументації. Запис про загибель Ігоревичів зберегли і літописи, не пов'язані з відомими протографами. Писати "Роман з братом" не було потреби, якби мова йшла про двох, у такому випадку первинний текст звучав би "Роман і Святослав" або "Роман з братом Святославом". Фраза "Роман з братією" більше підходить до розповіді про трьох братів.

Володимир Ігоревич з сином Ізяславом, не чекаючи підходу ворожого війська, покинули Галич та Теребовлю і втекли до Києва. Данило Романович вступив у батькову столицю.

Але боярська верхівка не збиралася ділити владу з вдовою Романа. Княгині наказали покинути Галич. Хлопчик заплакав, а шумавинський тіун Олександр потягнув коня, на якому сидів князь, за вуздечку. Юний Данило вихопив меч, щоби ударити тіуна, але тільки поранив коня. Мати поспішила втихомирити сина і вмовила його залишитися у Галичі, а сама виїхала у Белз до молодшого Василька⁸⁹.

Бояри викупили у угорського палатина Пота князів Ігоревичів і у вересні 1211 р. повісили їх у Галичі, мстячи за терор, розв'язаний ними.

⁸⁸ Гуцин О. Вступ Чернігівських Ольговичів у боротьбу за Галицько-Волинську спадщину: трагедія Ігоревичів // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповіді Міжнародної наукової конференції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С.95-97.*

⁸⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.725-728.

Разом з князями була повішена дружина Святослава Ігоревича – Ярослава Рюриківна, дочка Рюрика Ростиславича. Цей небувалий факт розправи над князями показав силу галицького боярства.

За таких умов малий Данило Романович залишився номінальним галицьким князем, а фактично заложником у боярських руках. У Василька Романовича, побоюючися посилення Романовичів і відродження Галицько-Волинської держави, відібрали Белз. Олександр Всеволодович віддав його братові – червенському князеві Всеволодові. Василькові залишився тільки невеличкий Перемиський уділ у Східній Волині.

Однак вдова Романа не склала рук. Вона знову поїхала в Угорщину і у 1212 р. угорське військо в черговий раз пішло на Галич. З іншого боку наступали дружини Василька і його нового сюзерена волинського князя Інгваря Ярославича. Боярські лідери були схоплені. Судислав зумів відкупитися, а Володислава Кормильчича вивезли в Угорщину. Проте брати останнього Явод і Ярополк зуміли переконати Мстислава Німого знову поборотися за галицький престол. При підході пересопницької дружини бояри підняли бунт і Анна з Данилом Романовичем мусили втікати знову в Угорщину. Але і Мстислав Німий не зумів закріпитися у Галицькій землі. Він повернувся у Пересопницю, а галицьким князем несподівано став боярин Володислав Кормильчич⁹⁰.

Це був знову єдиний і небувалий факт у історії Русі. Окрім сили галицького боярства, яке стабільно володіло феодалами і мало навіть власні дружини⁹¹, цьому сприяли також як внутрішня, так і зовнішня кон'юктура. Змова палатина Бенедикта Бора і вбивство королеви Гертруди привели до усобиці в Угорщині, яка не дозволила королеві Андрію II продовжувати активно втручатися у галицькі справи. Після страти великої кількості галицьких бояр, в тому числі таких як Ілля Щепанович, Володислав Кормильчич був найбільш впливовим лідером галицького боярства.

Волинські князі відразу ж кинулися проганяти боярського князя. На Волині такого не могли собі навіть уявити. Один з волинських авторів Галицько-Волинського літопису, не розуміючи мотивації дій та поведінки галицького боярства, з жахом писав, хто ж візьме на службу дітей Володислава Кормильчича, який ризикнув назвати себе князем (*“скоїв лихо своєму племені і дітям своїм через князювання своє, бо всі князі нехтували його дітьми через це”*⁹²). Мстислав Ярославич з дружинами прихильників

⁹⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.729.

⁹¹ Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв.* – Київ, 1985. – С.65.

⁹² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.731.

Данила і Василька Романовичів, володимирською дружиною Олександра Всеволодовича та белзькою дружиною Всеволода Всеволодовича і польською допомогою, присланою Лешком Білим у 1213 р. пробували прогнати боярського князя. Володислав Кормильчич залишив братів обороняти Галич, а сам з найманими загонами угорців та чехів зустрівся з волинянами на р. Боброк (десь в районі нинішньої Бібрки). Його військо було розбите, але Галич вистояв. Боротьба за Галицьку спадщину продовжувалася.

Угода в Спіші. Як тільки-но стабілізувалося становище в Угорщині король Андрій II сам вирішив поборотися за Галицьку спадщину. Але, бачачи, що самотужки вирішити цю проблему навряд чи вдасться, угорський король пішов на союз з Польщею. У 1214 р. у Спіші було укладено угоду між Угорщиною та Польщею про розподіл Галицької спадщини. Угоду скріпили шлюбом п'ятирічного Калмана, сина Андрія II, з трьохрічною Саломеєю, дочкою Лешка Білого, внучатою племінницею Романа Мстиславича. Угорський король добився від папи підтвердження для сина титулу галицького короля⁹³.

Володислав Кормильчич не зміг вчинити опору і потрапив в угорський полон ("... в тому засланні він помер"⁹⁴).

Калман був коронований у Галичі в 1215 р. Король Андрій II забезпечив сильним гарнізоном панування нового короля. Така унікальна модель (утворення окремого Галицького королівства, король якого був підпорядкований королю Угорщини) повністю влаштовувала Арпадовичів⁹⁵. Від імені Калмана були послані грамоти до папи із запевненнями, що населення Галицької землі прийме унію з Римом і вишле єпископів на собор⁹⁶. Однак це легко було задекларувати, але нелегко реалізувати. Зустрівши опозицію, угорці мусили вдатися до насильства. Дійшло до збройного повстання і Андрій сам мусив забезпечити повернення сина. Лешко Білий отримав Перемишль і силою зайняв Берестя, Угровеск, Верещин, Стівп'я і Комов. Щоб якось заспокоїти Романовичів, Олександра Всеволодовича змусили повернути їм Володимир.

Галицькі бояри, звичайно, не були задоволені розчленуванням їх землі. Намагаючися укріпити становище короля Калмана, Андрій II при-

⁹³ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis* / Ed. A. Th. einer. – Т.1. – Romae, 1859. – № 65; *Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus* / Ed. C. Wenze. – Т.4. – Pest, 1864. – № 227.

⁹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 731.

⁹⁵ Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214-1219 годах // *Вопросы истории*. – 2005. – № 12. – С. 97–106.

⁹⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 116-117.

слухався до них і відібрав у польського князя Перемишль. Це мало плачевні наслідки для реалізації Спішської угоди.

Мстислав Удатний. Лешко затаїв образу на свата і звернувся до ще одного спадкоємця, чиї права на Галицьку спадщину були легітимними, але чиї можливості не відповідали цим правам. Незначний торопецький князь з наймолодшої гілки Смоленських Мономаховичів у 1205 р., звичайно, не міг мріяти подолати опір інших шукачів Галицької спадщини. Тепер, після знаменитої Липицької перемоги (20-21.04.1216 р.)⁹⁷, новгородський князь Мстислав Удатний був відомий у цілій Русі. У Києві сидів його двоюрідний брат Мстислав Романович із смоленської династії. Можна було розраховувати на перемогу. Зацікавленість була великою. Новгородське боярство було таким же як і галицьке (воно міняло князів у залежності від політичної кон'юктури в Києві), тому новгородський престол був тимчасовий. А невеличке Торопецьке князівство не могло задовольняти такого діяльного князя як Мстислав Мстиславич Удатний.

З київською допомогою (овруцька дружина Володимира Рюриковича) Мстислав Удатний підійшов до Галича і під стінами столиці розгромив військо Калмана. Король з Судиславом Бернатовичем (який в останній час готовий був звернутися до Данила Романовича) втекли в Угорщину, а Мстислав у серпні 1219 р. став галицьким князем⁹⁸. Права Мстислава Мстиславича, як внука Ярослава Осмомисла, були поза сумнівами. Вдова Романа та її оточення поспішили скріпити союз з новим галицьким князем шлюбом Данила Романовича з його дочкою Анною⁹⁹. Друга фаза боротьби за Галицьку спадщину завершилася.

Тепер Анна з синами зосередили всю увагу на відвоюванні прикордонних земель, захоплених Лешком Білим. Вдова Романа, Данило і Василько підписали союз з литовськими князями. *“Імена ж литовських князів були: це старші – Живинбуд, Дов’ят, Довспрунк, брат його Міндовг, брат Дов’ятів – Вікаїл; а жемайтські князі – Ердивил, Вікінт; а [з] Раушкочичів: Кинтибут, Вонибут, Бутовит, Вижійк і син його Вишлій, Китеній, Пликосова; а се Булевичі: Вишимут, – що ото його вбив Міндовг, а жону його забрав і братів його побив Ідивила [і] Спрудійка; а се князі з Дяволтви [Делтуви – Л.В.]: Юдьки, Пукийк, Бикиши, Ликийк”*¹⁰⁰. У Галицько-Во-

⁹⁷ В Липицькій битві Мстислав Удатний з новгородським військом розгромив володимиро-суздальських і муромських князів. Це була одна з найбільших битв за часів Русі.

⁹⁸ НПЛ. – С.260-261.

⁹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.732.

¹⁰⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.735-736.

линському літописі повідомлення про союз з литовцями і участь останніх у польсько-волинській війні поміщено після повідомлення про прийняття чернецтва вдовою Романа. Зрозуміло, що це редакторська помилка. Переписуючи з тексту угоди, яка зберігалася у князівському архіві (запам'ятати або вигадати імена 19 литовських князів, які підписали угоду, було неможливо), літописець зазначив, що вона була укладена з вдовою Романа та її синами. Тобто все відбувалося до прийняття Анною чернецтва, коли вона ще була регеншею.

Анна була активним політиком, але її активність вже не влаштовувала сина Данила, який змужнів і прагнув правити сам. А волинське боярство, зважаючи на молодість правителя, зрозуміло, таке прагнення підтримувало. Тому Анна мусила уступити і піти в монастир, прийнявши чернецтво. Схоже, що цим монастирем був монастир під Стовп'єм, збудований під наглядом самої княгині візантійськими майстрами¹⁰¹.

Волинські автори Галицько-Волинського літопису представили блискучого полководця Мстислава Удатного неважним політиком. Але як галицький князь Мстислав Удатний діяв перш за все у власних інтересах. І ці інтереси не завжди співпадали з інтересами його зятя Данила Романовича. Тому Мстислав відмовився допомагати зятеві проти Лешка Білого, мотивуючи відмову союзними зобов'язаннями. Тоді волинські війська з допомогою литовців самі відібрали у поляків Берестя, Угровеськ, Верещин, Стовп'є, Комов і все порубіжжя. Відвоювання волинського пограниччя було першим самостійним успіхом Данила Романовича.

Війна продовжувалася і весною 1220 р. Польське військо вторгнулося у Побужжя. Воеводи волинського князя Гаврило Душилович, Семен Олуйович і Василько Гаврилович перемогли поляків у битві на р. Суха Дорогва. У цій битві загинув волинський боярин Клим Христинич. Польське військо переслідували аж до р. Вепра. Одночасно з цими подіями відбувся напад литовського війська на польські землі. *“Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів [Данило] на них литву, і пустошили вони ляхів, і багатію вбивств учинили між них”*¹⁰².

Незважаючи на те, що Мстислав Удатний не допомагав волинським князям, Лешко Білий запідозрив його у змові з Романовичами. Він звернувся до угорського короля: *“не хочу своєї частки, але дай моєму зятеві”*. Угорсько-польське військо підійшло до Перемишля. Перемишльський тисяцький Ярлон втік перед ними. Судислав Бернатович підняв бунт у Городку.

¹⁰¹ Там у 2005-2007 рр. працювала комплексна експедиція польських археологів, за матеріалами якої готується збірник наукових статей.

¹⁰² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.736.

Данило Романович виступив на допомогу тестеві. Городок обложили галицько-волинські війська, очолені тисяцьким Дмитром, воєводами Мирославом (“кормильцем” Данила і Романа) та Михалком Глібовичем. Угорсько-польське військо атакувало тисяцького Дмитра і здобуло перемогу. Відступаючих галичан і волинян переслідували до р. Щирка. У цій битві загинули Василь Молза, Михалко Скула та багато інших визначних бояр. Відрубану голову Михалка Скули, з шиї якого було знято три золоті ланцюжки, принесли галицькому королеві Калману¹⁰³.

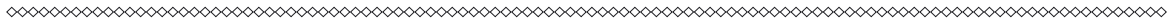
Тисяцький Дмитро відійшов до р. Зубри, де стояло військо Мстислава Удатного. Галицький князь послав Данила Романовича та белзького князя Олександра Всеволодовича обороняти Галич. Але белзький князь не пішов у Галич. А волинська рать на Кривавім броді відкинула короля Калмана і поляків.

Тим часом угорський бан Фільній¹⁰⁴, який фактично керував угорсько-польським військом, розбив Мстислава Удатного біля Рогожина (тепер – село Рогізне Жидачівського району Львівської області). Тоді Мстислав наказав Данилові покинути Галич. Відступ був дуже важким. Данило з тисяцьким Дмитром, воєводами Глібом Зеремійовичем і Мирославом залишили столицю. На підході до Товмача їх догнали галичани, прихильні до Калмана, очолені Володиславом Вітовичем. Битва тривала до темної ночі. Мужньо билися бояри Гліб Зеремійович та Семен Коднинський. У гущі битви був і князь Данило Романович, вперше демонструючи свою відвагу і військову майстерність. В полон потрапив галицький боярин Янець. Вночі на марші галицьке військо, очолене боярином Глібом Васильовичем, знову атакувало волинян. Данило Романович з ар’єргардом виявився відріганим. Йому на допомогу прийшли Гліб Судиславич, Гаврило Іворович і Переніжко. Далі волинське військо пройшло Онут і 25.10.1220 р. дійшло до м. Плава, де нарешті вдалося роздобути їжу і перепочити. Далі вони добралися до Кучелмина і переправилися через Дністер.

Мстислав Удатний вирушив набирати половецьку допомогу, а війська Лешка Білого і бана Фільнія вторгнулися у Західну Волинь. Белзький князь порозумівся з поляками і приєднався до них. Сам польський князь став біля Щекарева, не даючи волинянам прийти на допомогу Мстиславу Удатному. Між тим волинські бояри через мазовецького князя Конрада зав’язали переговори з поляками. Коли ж Лешко спробував підступом заманити Данила, Конрад перешкодив братові.

¹⁰³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.731-733.

¹⁰⁴ Скоріше Фейльні, від “felni” – “боятися”.

Мстислав Удатний повернувся з половецькою допомогою. Він був зятем хана Котяна. 24.03.1221 р. Мстислав Удатний з половцями під Галичем розгромили бана Фільнія, який потрапив в полон. Коли військо Мстислава підійшло до міста *“усі угри і ляхи були побиті смердами і нікому не пощастило втекти”*¹⁰⁵. Найдовше оборонялася вежа, збудована Фільнієм над церквою св.Богородиці, але відрізані від води угорці мусили здатися. Полоненого короля Калмана відвезли у Торчеськ. Судислав Бернатович упав на коліна перед Мстиславом, був прощений і отримав важливе посадицтво у Звенигороді. З того часу щасливий суперник Володислава Кормильича став наближеною особою до Мстислава Удатного і фактично спрямовував у потрібне йому русло політику галицького князя.

Доля галицького короля Калмана (* 1208 + після 11.04.1241) склалася трагічно. Звільнившись з полону, він став намісником Хорватії з титулом герцога і загинув під час монгольської навали. Галицька королева Саломея (* 1211/1212 + 10.11.1268), яка дала обітницю дівочої чистоти, по смерті мужа, який допоміг їй дотримати цієї обітниці, заложила монастир у Завихвості, де і померла, а пізніше була канонізована. Схоже, що вона відмовляла гріх свого батька за підступне вбивство Романа Мстиславовича під Завихвостом. Сам Лешко Білий незабаром так само був підступно вбитий.

Волинські князі нарешті уклали мир з поляками. Після перемоги Мстислава Удатного ініціатором миру виступив сам Лешко Білий, виславши до Данила Романовича своїх мужів Держислава Абрамовича та Флоріана Войцеховича. З волинської сторони переговори вів тисяцький Дем'ян¹⁰⁶. Схоже, що однією з умов цього миру була відмова поляків від підтримки белзького князя. Відразу після укладення миру у 1222 р. волинські війська здобули Червень та Белз. Олександра Всеволодовича врятувало тільки втручання Мстислава Удатного.

Успіхи Данила Романовича не пройшли повз увагу Судислава Бернатовича. Він почав настроювати тестя проти зятя. За намовою своїх радників Мстислав Удатний пішов на угоду з угорським королем, яку було скріплено шлюбом його дочки з молодшим сином Андрія II герцогом Андрієм. Ватіканські документи свідчать, що галицький князь пообіцяв зятєві віддати Галич¹⁰⁷.

Битва на Калці. У 1223 р. Русь вперше зіткнулася з монголами. Це була стратегічна розвідка, послана у квітні 1219 р. Джучі або самим Чин-

¹⁰⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.737.

¹⁰⁶ Там само. – Стб.739.

¹⁰⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae...* № 65.

гіс-ханом по слідах розбитого хорезм-шаха Алла ед-Діна Мухаммада II. Очолювали ці два тумени добірного монгольського війська (20 тис.) кращі монгольські полководці Джеббе-нойон та Субудай-багатур. Довідавшись про загибель хорезм-шаха на одному з островів у Каспійському морі, обидва темники відправили естафету до свого володаря, а самі продовжили свій похід, попередивши, що за 1-2 роки сподіваються обійти Каспій і через Дербент та Дешт-і-Кипчак повернутися у Монголію. По дорозі вони залучали до свого війська загони кочовиків-тюрків, так що їх загальна чисельність зростала. Джеббе-нойон та Субудай-багатур зайняли південь каспійського побережжя, Рей, Хамадан здобули Казвін і пройшли через Азербайджан, а далі розбили грузинське військо. Використовуючи протиріччя дрібних володарів, вони здобували одне за другим кавказькі князівства. Через Дербент монголи вийшли у степ, поодиноці розбили аланів і половців, ввійшли в Крим, розорили Сугдею (Судак) і весною 1223 р. вийшли на низ Дніпра¹⁰⁸.

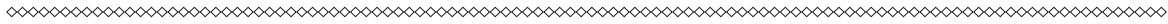
Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, через зятя звернувся до руських князів по допомогу. У історичній літературі осторонь залишається думка В. Пашуто, який датував битву на Калці 1219 р. (він виходив з тексту Галицько-Волинського літопису, де сказано, що Данилові Романовичу було тільки 18 років, та виступу ігумена Петра Аскеровича на Ліонському соборі у 1245 р., який говорив, що монголи пустошили Русь 26 років тому¹⁰⁹). Співставлення детальних мусульманських джерел з нашими літописами явно на користь традиційної дати. Опис битви на Калці належить очевидцям, як помітив ще А. Куник¹¹⁰. Остаточна редакція цієї “воїнської повісті”, як слушно назвав її М. Котляр, скомпонована з волинського (близького до Мстислава Німого, в якому критично оцінена роль Мстислава Удатного), галицького, турово-пінського та ін. варіантів з великою перевагою волинського варіанту¹¹¹.

¹⁰⁸ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С.85-87.

¹⁰⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.205.

¹¹⁰ Куник А. А. О признании 1223 года временем битвы при Калке // Уч. зап. при имп. АН по первому и третьему отделениям. – Т.2. – Вып.5. – 1854. – С.779-781.

¹¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т.2. – Львів, 1890. – С.345; Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV и XV вв // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1900. – Отд.2. – С.160; Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические Записки. – Т.12. – 1941. – С.244-245;

Весною 1223 р. у Києві зібрався снем (з'їзд князів), на якому були присутні 23 князі. Мстиславу Удатному і половецькому ханові Котяну вдалося переконати князів виступити у степ назустріч монголам (*“краще нам прийняти їх на чужій землі ніж на своїй”*). Весь квітень збиралося військо у трьох центрах: у Києві (київські, смоленські і турово-пінські дружини), Чернігові та Галичі (галицькі і волинські дружини). Монголи через своїх агентів довідалися про підготовку до походу і запропонували спільно виступити проти половців. Київський князь наказав монгольських послів стратити.

Такими ж трьома потоками князі виступили у степ. Галицькі дружини Юрія Домажирича і Держикрая Володиславича на тисячі лодях спустилися по Дністру, через Олешня ввійшли в Дніпро і піднялися до Хортиці, очікуючи решту війська. Не приймаючи бою, монголи відступили. Руське військо переслідувало їх 12 днів, сильно розтягнувшись вздовж Дніпра. 30.05.1223 р. Мстислав Удатний з тисячею галичан переправився через Дніпро і легко розбив монгольський сторожовий підрозділ. Полоненого командира Гемябека видали половцям на розправу. Галицькі і волинські дружини йшли вниз по Дніпру на човнах і монголи з берега з цікавістю оглядали руську флотилію. Сили противника ніхто з князів не знав, тоді як монгольські командири могли спокійно перелічити дружини руських князів під час переправи. Військо йшло безпечно, тільки половці Яруна несли сторожу. З полководців лише Юрій Домажирич вважав противників сильними воїнами. Так дійшли до р. Калки, яку більшість дослідників отожднюють з одною з приток Калміуса – Кальником¹¹².

Основна битва розпочалася 31.05.1223 р. Досвідчений полководець Мстислав Удатний повів себе як хлопчисько уже у першій фазі битви. Ви-

Лихачев Д. С. *Летописные известия об Александре Поповиче* // *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. – Т.7. – 1949. – С.23-24; Генсьорський А. І. *Галицько-Волинський літопис* (Процес складання: редакцій і редактори). – Киев, 1958. – С.19-20; Эммаусский А. В. *Летописные известия о первом нашествии монголотатар на Восточную Европу* // *Уч. зап. Кировского гос. пед. ин-та*. 1958. – Т.1. – Вып.17. – С.69-90; Свердлов М. Б. *К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке”* // *Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы*. – 1963. – № 2. – Вып.1. – С.142-143; Насонов А. Н. *История русского летописания XI – начала XVIII в. Очерки и исследования*. – Москва, 1969. – С.230-236; Романов В. К. *Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи* // *Летописи и хроники*. 1980 г. – Москва, 1981. – С.79-103; Котляр М. *Найдавніша повість про Данила Галицького* // *Київська старовина*. – 1992. – № 1. – С.75-78.

¹¹² Кудрявцев К. В. *Половецкая степь*. – Москва, 1948. – С.69-71.

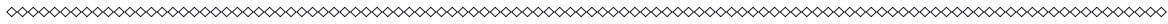
їхавши на розвідку у степ, він наштовхнувся на головні сили противника. Не попередивши з'єднання київського і чернігівського князів, які щойно ставали табором за Калкою, він вирішив атакувати противника силами одних галичан і волинян. Першою розпочала битву волинська дружина Данила Романовича. Монголи відповіли сильним ударом. Луцький князь Мстислав Німий (у 1220 р. по смерті Інгваря сюзереном Волині і луцьким князем став його молодший брат) та галичани підтримали атаку володимирської дружини. До них приєднався курський князь Олег Святославич, який очолював чернігівський авангард. Але монголи зім'яли половців, які, втікаючи, розстроїли бойові порядки чернігівських та київських військ, що ще тільки-но зрозуміли, що розпочалася генеральна битва. Несучи втрати, галицькі і волинські дружини почали відступати. Князь Данило Романович під'їхав до Калки, зачерпнув шоломом води і тільки тут помітив, що він поранений і сили його покидають.

Слідом за галицькими і волинськими дружинами почали втечу і чернігівські дружини. Сім князів загинуло або потрапило в полон під час цієї втечі: чернігівський князь Мстислав Святославич з сином Васильком, козельським князем; янівський князь Святослав, несвізький князь Юрій і його син неговорський князь Ярослав (це був, напевно, авангард київського війська з турівських дружин, який встиг вступити у першу фазу битви); дорогобузький князь Ізяслав Інгваревич та шумський князь Святослав Інгваревич з волинського війська. Добравшись до Дніпра, Мстислав Удатний негайно переправився і наказав спалити лоді¹¹³.

Тим часом київський князь Мстислав Романович загородився возами над рікою Калкою і три дні успішно відбивав атаки Чегиркана і Шарукана, яких Джеббе-нойон залишив на Калці. Восвода бродників¹¹⁴ Плоскиня присягнув на хресті, що монголи за викуп дадуть можливість князям повернутися на Русь. З Мстиславом Романовичем здалося ще чотири князі: його зяті турівський князь Андрій та дубровицький князь Олександр, пугивльський князь Ізяслав Володимирович та канівський князь Святослав (напевно Ярославич, який у 1207 р. тримав Трипільське князівство). Полонених князів монголи поклали на траву і поверх них поклали настил з дошок, на якому справили учту на честь перемоги. Несчасні померли у тяжких муках.

¹¹³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.741-745.

¹¹⁴ Навколо бродників тривають дискусії. Це окреме плем'я, яке населяло низини Дніпра та Дністра; або корпорація, що обслуговувала переправи й броди та займалася рибальством і іншими промислами в цьому регіоні.

Хоча волинські дружини у битві на Калці і виступали разом з військом Мстислава Удатного, трималися вони свого сюзерена луцького князя. Не випадково саме Мстислав Німий першим виступив на допомогу Данилові Романовичу. Напевно у бойових порядках волинські дружини зайняли один фланг, галичани – центр, а половці – інший фланг. Другу лінію склали чернігівські дружини, а третю київські. Причому курська дружина Олега Святославича була висунена вперед і прийшла на допомогу волинянам.

Після перемоги на Калці монголи відступили, а князі повернулися до своїх уособиць.

Збирання волинської землі. Вже у 1224 р. стали проявлятися наслідки нової політики Мстислава Удатного. Разом з белзьким князем Олександром Всеволодовичем він розпочав війну проти зятя. Данило Романович отримав польську підмогу і обложив Белз. Романовичам допомагали і решту волинських князів. При посередництві польських князів тисяцький Дем'ян та двірський Андрій уклали з галицьким і белзьким князями перемир'я¹¹⁵.

У 1225 р. помер луцький князь Мстислав Ярославич Німий¹¹⁶. За його заповітом Луцьке князівство поступало під опіку Данила Романовича разом з смертельно хворим князем Іваном Мстиславичем, який не мав спадкоємців¹¹⁷. Таким чином старша гілка волинської династії не лише повертала собі старшинство на Волині, яке за угодою 1170 р. отримав луцький князь, але й основні володіння молодшої гілки. На Луцьк претендував шумський князь Ярослав Інгваревич, який за родовим рахунком вважався старшим за Івана Мстиславича. На Волині могла вибухнути уособиця.

Такого посилення зятя не бажав і Мстислав Удатний. Він передав іншому зятеві угорському герцогу Андрію Перемишль, а на Волинь спровадив половців Котяна та київську рать Володимира Рюриковича. Белзький князь Олександр Всеволодович через свого воєводу Яна підбурював знову Мстислава самого приєднатися до цієї раті, розповідаючи про змову волинського князя з поляками і наміри його вбити. Але підступи белзького князя були викриті і Мстислав погодився на мир із зятєм.

Галицькі бояри організовували змови проти Мстислава, використовуючи кожну нагоду. Очевидно його політика, спрямована на укріплення князівської влади, їх не влаштовувала. Перемишльський боярин Семенко

¹¹⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.745-746.

¹¹⁶ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. – Т.41. – Кн.3. – 1901. – С.21.

¹¹⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.752.

Чермний налякав герцога Андрія і той втік з Перемишля. Зимою 1226 р. Андрій II з угорським військом підійшов до Перемишля. Тисяцький Юрій Домажирич здав місто, а сам втік до Мстислава. Король підійшов до Звенигорода, на допомогу йому прийшла польська рать з воєводою Пакославом. Угорці взяли Тереховлю, Тихомль, але під Крем'янцем понесли значні втрати. Аж тоді Мстислав Удатний мусив звернутися до зятя. Посольство очолив Судислав Бернатович. Старий інтриган тепер мирив тестя з зятем, яких сам і посварив.

На р. Білці під Звенигородом галицька рать, очолена Мстиславом Удатним, розбила угорців. Загинув угорський воєвода Мартин. Король почав відступ. Волинські полки Данила і Василька Романовичів з галицьким воєводою Глібом Зеремійовичем підійшли до Городка. Волинські князі не дали полякам виступити на допомогу угорському королю, який відступав з Галицької землі.

Але Мстислав Удатний не тільки не використав своєї перемоги, а несподівано відмовився від Галича на користь герцога Андрія. Літописець приписав це рішення інтригам галицьких бояр Судислава Бернатовича і Гліба Зеремійовича: *“Княже! Сам ти не можеш держати Галича: бояри тебе не хочуть; якщо віддаси його королевичу, то зможеш узяти його під ним назад, коли захочеш; якщо ж віддаш Данилові, то вже ніколи не буде більше твій Галич, тому що народ міцно любить Данила”*¹¹⁸.

Повернутися до Галича Мстиславу Удатному справді вже не судилося. Київський князь Володимир Рюрикович у 1226 р. надав йому Торчеськ у Київській землі. Звідти колишній галицький князь у пориві розкаяння писав своєму зятеві Данилові Романовичу: *“Син! Согрішив я, що не дав тобі Галича, а віддав його іноплеменникам за радою підлабузника Судислава – обвів він мене, але якщо Богові мило, то справу ще можна поправити: підемо на них – я з половцями, а ти з своїми; коли Бог нам допоможе, то ти візьмеш Галич, а я Пониззя”*¹¹⁹. Але боярин Гліб Зеремійович не допустив до побачення зятя з тестем. Мстислав Удатний помер у Києві в 1228 р.¹²⁰.

За час чергової конфронтації Данила Романовича з тестем у 1227 р. у Луцьку помер Іван Мстиславич і Ярослав Інгварович негайно зайняв батьківську столицю. Чорторийськ захопили пінські князі, які, напевно, мали династичні пов'язання зі східноволинськими князями. Ярослав Інгваревич розраховував на підтримку Лешка Білого, дружиною якого була його рідна сестра Гремислава. В коаліції з пінськими князями і белзьким князем

¹¹⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.754.

¹¹⁹ Там само. – Стб.756.

¹²⁰ ПСРЛ. – Т.7. – С.134.

Олександром Всеволодовичем він сподівався перемогти Романовичів. Але краківський князь був захоплений боротьбою в союзі з сілезькими князями проти познанського князя Владислава Одонича. Союзники зустрілися у Гонсаві. 14.11.1227 р. Лешко Білий і Генріх Бородатий парилися у лазні. Поморська дружина Святоплука II напала раптово (Ядвіга, дружина Владислава Одонича, була сестрою гданського князя). Важкопоранений Генріх був врятований самопожертвою одного з своїх лицарів. Лешко добіг до коня і кинувся втікати. Його наздогнали і вбили у с. Марцінково. Гремислава Інгарівна, яка з синами знайшла притулок у молодшого брата покійного мужа мазовецького князя Конрада, сама прислала послів до Данила Романовича, просячи допомоги¹²¹.

Бояри радили Данилові Романовичу схопити Ярослава Інгаревича підступом під час своєї поїздки до луцького храму св. Миколая, але той відмовився. У кінці 1227 р. волинські війська, очолені двірським Андрієм, боярами Вячеславом Товстим, Гаврилом Душиловичем та Іваном Михалковичем виступили до Луцька. Ярослав Інгаревич з сім'єю потрапили у полон. Луцьк та Пересопницю Данило передав братові Василькові, за яким залишилося і Берестейське князівство.

У Чорторийську сиділи пінські князі і Данило Романович послав по допомогу до свого тестя, тепер торчеського князя. 26.03.1228 р. волинське військо здобуло Чорторийськ. Пінські князі, які перебували у місті, здалися. Об'єднання Волині нарешті було завершено.

Ярославові Інгаревичу, який визнав себе васалом, було надано Перемиль, а потім Меджибіж, тобто Болохівську землю, яку з часів Романа Мстиславича контролювали волинські князі.

Пінський князь Ростислав виступив організатором антиданилівської коаліції, підбуривши київського князя Володимира Рюриковича та чернігівців. З ними у поході на Волинь взяли участь половці хана Котяна. Але дружина Данила Романовича сама була внучкою Котяна і половців вдалося переконати повернути свої загони у Галицьку землю, де правив герцог Андрій. Решта війська безрезультатно простояло під Кременцем, поки чернігівський князь Михайло Всеволодович не покинув його через новгородські проблеми (Ольговичі продовжували боротьбу з Суздальськими Мономаховичами). У Києві мусили змиритися з відновленням політичного об'єднання Волині. Першу частину свого завдання Данило Романович виконав. Тепер він контролював всю Волинську землю. Попереду було продовження боротьби за Галицьку спадщину.

¹²¹ Паушто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси.* – Москва, 1968. – С.252.

Продовження боротьби за Галицьку спадщину. Потрібні були союзники. У 1229 р. Романовичі виступили на допомогу мазовецькому князеві Конраду і спадкоємцям Лешка Білого. Польсько-волинське військо обложило Каліш у Великопольщі. Конрад не наважувався на штурм, незважаючи на наполягання Данила Романовича. Містичі Каліша попросили вислати на переговори двох мужів. Воевода Пакослав запропонував Данилові передоднянутися боярином і взяти участь у переговорах. Із заборол кричали, що Конрад укаже честь Романовичам, коли дасть їм взяти місто. Тоді Пакослав відповів, що Конрад був би радим, але Данило не хоче. "...ось він і сам". Князь зняв шолом. Його впізнали і стали просити миру. Данило розсміявся і, взявши двох городян, поїхав до Конрада просити пощадити місто. Такою була ця епоха: крові, підступів, відваги і благородного лицарства.

Похід у Польщу у 1229 р. закінчився невдачею. Романовичі розраховували на допомогу литовців, але у литовські землі вторгнулися меченосці. Магістр фон Волквін на р. Іммері розгромив литовських князів. У бою впало біля 2 тис. воїнів¹²².

У 1230 р., перебуваючи в Угоровеську (Угровську), Данило Романович отримав несподівану звістку від галичан, що Судислав Бернатович з великим військом виступив у Пониззя. Пониззям називали землі колишнього Звенигород-Дністровського князівства у середній течії Дністра, Ушиці, Смотрича, Збруча і Серету¹²³. Герцог Андрій залишився в Галичі з невеликою залогою. Данило Романович негайно вислав проти Судислава тисяцького Дем'яна, а сам рушив на Галич. Але Судислав зумів прослизнути у Галич, уникнувши битви. Була рання весна і перші сутички розпочалися прямо на льоді. Угорці не думали здавати місто. Боярство в основному було на їхньому боці. Коли рушив Дністер і крига почала ламатися, боярин Семенко підпалив міст. Але погода не дала йому згоріти і волинська дружина перейшла через міст. Містичі вже перекинулися на бік Романовича. Галич здався.

Герцог Андрій та Судислав Бернатович отримали дозвіл виїхати в Угорщину. Там вони підбили Андрія II знову виступити проти галицько-волинського об'єднання. Військо королевича Бели затримали дощові поєди у Карпатах. Далі тисяцький Дем'ян успішно обороняв Галич, а пошесть у війську змусила Белу відступити¹²⁴.

¹²² Herman Wartberge. *Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae*. – T.2. – Leipzig, 1863. – P.32.

¹²³ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ, 1985. – С.107.

¹²⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.746-747.

У 1231 р., опинившись наодинці з краківським князем Генріхом Бородатим, мазовецький князь Конрад змушений був шукати захисту у Романовичів. З того часу союз, а місцями і васальна залежність Мазовії від Волині, стали для мазовецького князя необхідністю.

Здобути Галич було значно легше ніж втримати Галицьку землю. Галицькі бояри Молибоговичі організували змову на користь белзького князя Олександра Всеволодовича. Змовники радилися, як підпалити княжий терем і вбити Данила Романовича. Нічого не підозрюючи, князь Василько Романович при гарному гуморі накинувся на одного з них з оголеним мечем та вирвав щит у іншого. Налякані змовники вирішили, що князеві все відомо і кинулися втікати. Обидва князі ж довго не могли зрозуміти, що трапилося. В той же день один із змовників Пилип запросив князів до себе на обід. Цей обід міг стати для князів останнім, але післанець тисяцького Дем'яна нагнав князів по дорозі до Вишні, де Пилип приготував пастку.

Знову розпочалася війна. Василько Романович здобув Белз. 28 бояр з родини Молибоговичів втратили свої володіння. Олександр Всеволодович втік у Перемишль. Князь Данило Романович шукав згоди з галицьким боярством. Він простив змовників. Стерпів навіть, коли на бенкеті один з дворян-тіунів залив йому лице вином. Зібравши свою дружину, князь закликав її до наступу на Перемишль. Соцький Микула підтримав свого сюзерена: *“Пане! Якщо не придушиш пчіл, меду не з’їси!”*. Олександр Всеволодович втік в Угорщину. Посланий за белзьким князем боярин Володислав Юрійович також втік в Угорщину.

У 1232 р. угорське військо обложило Ярослав. Посадник Давид Вишатич легко відбив перший приступ. Але теща Давида, близька до Судислава Бернатовича, схилила зятя до капітуляції. Даремно товариш Давида боярин Василько Гаврилович переконував посадника не здавати міста. Військо отримало право виходу. Але здача Ярослава послужила сигналом для інших бояр. До угорців перейшов боярин Клим'ята з Голих Гір. Потім інші. Галич впустив угорську залого.

Король Андрій II вирішив іти далі. Угорське військо обложило Володимир. Укріплення і вигляд столиці Волині зачарували старого короля, який бачив немало європейських міст. Володимир обороняв пестун Романовичів боярин Мирослав. На переговорах з королем він пообіцяв повернути Олександрові Всеволодовичу Белз та Червень. Правда, пізніше, оправдовуючися перед своїми вихованцями, він заявив, що про Червень мова не йшла.

Знову довелося починати все спочатку. Герцог Андрій тепер мав союзників белзького князя Олександра Всеволодовича та болохівських князів.

Болохівські князі. Проблема болохівських князів існує давно¹²⁵. Болохівських князів вважали туземними князями на зразок князя чорних клобуків Кондудия чи асимільованими половцями (версія Д. Зубрицького, підтримана І. Шараневичем, Н. Молчановським та ін.), але це повністю спростовано археологічними дослідженнями, які не залишають сумнівів, що Болохівська земля була густо заселена нащадками полян, древлян та уличів.

М. Котляр вважає їх боярами, які виступали проти об'єднавчої політики Данила Романовича. Густа сітка міст з розвиненими ремеслами в цьому регіоні ніби підсилює цю версію. А. Петрушевич вважав їх сільськими кенезями-суддями, аналогічними підкарпатським у селах на волоському праві. Але обидві ці версії не зовсім узгоджуються з джерелами, адже мазовецький князь Болеслав прямо звернувся до Данила: *“це не твої воїни, вони є окремими князями”*. *“Братією”* називали їх і інші князі. Що ж до літописців, то вони ніколи не плутали бояр з князями.

Болохівських князів вважали також Ольговичами, які вціліли тут після трагедії 1211 р. (М. Карамзін, М. Арцибашев, М. Квашнін-Самарін, Р. Зотов). Помилка останніх полягала у тому, що вони відносили князя Ізяслава Мстиславича, який у 1235 р. захопив Київ і вимагав у Данила Ро-

¹²⁵ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. 1874. – Т.2. – Киев, 1876. – С.69-139; Його ж, Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах // Киевские Университетские Известия – Киев, 1884. – Кн.6. – С.155-186; Його ж, Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Там само. – Киев, 1899. – Кн.1. – С.1-63; Петрушевич А. С. Кем были Болоховские князья? – Львов, 1877; Молчановский Н. Очерк известия о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописным источникам. – Киев, 1885. – С.102-143; Грушевский М. С. К вопросу о Болохове // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. 1893. – Кн.7, отд.2. – С.3-11; Його ж, Історія України-Руси. – Т.3. – Киев, 1993. – С.155-161, 535-536; Андріяшев О. Літописне Болохово і болохівські князі // Науковий збірник за рік 1929. Зап. істор. секції УАН, раніш Українського Наукового Т-ва в Києві. – Т.32. – Київ, 1930. – С.20-31; Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // Кр. сообщ. Ин-та истории мат. культуры АН СССР. – Вып.57. – Москва, 1955. – С.52-60; Липко С. А. Де був давній Болохов ? // Український Історичний Журнал. – 1971. – № 4. – С.99-104; Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С.164-175; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С.25-26, 55-56; Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – Київ, 1991. – С.17-18; Його ж, Болохівські князі // “Київ”. – 1991. – N 8. – С.158-159; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998.

мановича повернути свою “братію” – болохівських князів, до Ольговичів, тоді як цей князь був Смоленським Мономаховичем. Враховуючи цей факт, М. Баумгартен справедливо відносив болохівських князів до нащадків Інгвара Ярославича, які зберегли тільки цю частину його володінь. Один з них Борис Ярославич у 1234 р. згаданий як князь меджибізький¹²⁶. За М. Баумгартеном у Бориса було ще два брати, які тримали Болохів¹²⁷. Справді, Волинські Мономаховичі були “братією” для Смоленських Мономаховичів. Вважаючи, що їх права на Луцьк і Східну Волинь вагоміші від прав Данила Романовича, ці князі і їх нащадки могли бути в опозиції до Данила Романовича. Крім того, безпосереднє сусідство з ординцями змушувало їх до співпраці з ними. Сам Меджибіж також лежав у Болохівській землі. Болохівські князі були братами або нащадками князя Бориса Ярославича. Нащадками болохівських князів могли бути подільський князь Дмитро, який брав участь у битві на Синіх Водах у 1362 р.; його син Федір, а також князі Звягольські та Деревинські (відомі у XV ст.)¹²⁸. Болохівські князі Інгваровичі були послідовними противниками Данила Романовича, виступаючи завжди на боці його ворогів.

Новий успіх Романовичів. На р. Вілії, лівій притоці Горині, герцог Андрій зустрівся з Данилом Романовичем. Замість домовленості вони розсталися непримиренними ворогами. Під Шумськом Данило Романович атакував бойові порядки герцога, але його дружина не витримала і повернула назад. Втрати союзників також були настільки великими, що і Андрій повернувся до Галича¹²⁹.

Обидві сторони шукали союзників. До противників Романовичів приєдналися турово-пінські князі. На допомогу волинським князям виступили київський князь Володимир Рюрикович та Ізяслав Мстисла-

¹²⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.774.

¹²⁷ Baumgarten N. *Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle / Orientalia Christiana.* – N 35. – Roma, 1927. – P.60-62.

¹²⁸ Дашкевич Я. *Грамота Федора Дмитровича 1062 р. Нарис з української дипломатики* // Архіви України. – 1962. – № 4. – С.4-18; Микаэлян В. *К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича* // Археологический Ежегодник за 1964 г. – Москва, 1965. – С.11-18; *Archivum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Z.L.Radziwińskiego przy współudziale P.Skobielskiego i B.Gorczaaka.* – T.1. – Lwów, 1887. – S.118; Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* – Київ, 1993. – С.296, 333; Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* – С.503-506.

¹²⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.767.

вич¹³⁰. За київськими військами йшли половці. Це налякало белзького князя Олександра, який перейшов на сторону Романовичів. Воєвода галицького герцога Діаніш (Денеш) мусив відступати. Волинські і київські війська пішли на Галич. Бояри Доброслав Суд'їч та Гліб Зеремійович також перейшли до Данила. Дев'ять тижнів стояло військо союзників під стінами Галича. Король Бела IV був зв'язаний війною з австрійськими Бабенбергами і нічим не допоміг братові. Австрійський герцог Леопольд VI фон Бабенберг був одружений з сестрою Анни, Роман був його свояком, для його сина Фрідріха II Данило був двоюрідним братом. Крім політичних вигод, в союзі не останню роль відігравали і родинні зв'язки¹³¹.

Була пізня осінь, але Дністер не хотів замерзати і це затримувало штурм міста. Судислав Бернатович через своїх агентів запропонував Галич белзькому князеві. Той відступив від Данила, чим вирішив свою долю. Тим часом у Галичі помер герцог Андрій і угорці здали місто. Судислав Бернатович зумів утекти, замішавшись серед угорців, яким дозволили покинути столицю.

У грудні 1233 р. здався Белз. Єдність Галицько-Волинської держави нарешті була відновлена. Олександр Всеволодович втікав до Чернігова, але був схопленим біля Полонного¹³². Напевно він закінчив свої дні у тюрмі. Його синові Всеволодові повернули Белзьке князівство скоріше всього близько 1241 р., коли Данило Романович шукав консолідації всіх князів.

¹³⁰ Навколо особи цього князя історики сперечаються. М. Карамзін (*Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т.2-3. – Москва, 1991. – С.624*), М. Арцибашев (*Арцыбашев Н. С. Повествование о России. – Т.1. – Кн.2. – Москва, 1838. – С.339*) та А. Соловйов (*Соловьев С. М. История. – Кн.2. – Т.3. – Москва, 1990. – С.132*) пропонували вважати його путивльським князем, але останнього звали Ізяславом Володимировичем і він загинув у битві на Калці. За В.Татищевим він був молодшим братом Мстислава Удатного (*Татищев В. Н. История Российская. – Т.3. – С.464*). Але з огляду на те, що цей князь пізніше був суперником Данила Романовича у боротьбі за Київ, що не міг би зробити молодший брат Мстислава Удатного (при наявності великого числа старших братів у смоленській гілці Мономаховичів), виглядає логічнішою здогадка В. Пауто, що Ізяслав Мстиславич був сином великого князя київського Мстислава Романовича, який загинув у битві на Калці (*Пауто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.138*). Певно за традицією смоленської династії Володимир Рюрикович надав йому Вишгород, бо у Овручі перебував син київського князя Ростислав (*ПСРЛ. – Т.1. – Стб.457; – Т.2. – Стб.772*).

¹³¹ Войтович Л. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // *Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – 2006. – С.263-273.*

¹³² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.771-772.

Терези Фортуни. Відновлення єдності спадщини Романа Мстиславича тривало недовго. У 1234 р. Данило Романович виступив на допомогу київському князеві Володимирові Рюриковичу проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Було обложено навіть Чернігів¹³³. За В.Татищевим чернігівський князь зумів домовитися з галицькими боярами, які змусили Данила Романовича зняти облогу. Київське і галицьке війська відступали окремими колонами і Михайло зумів нанести галичанам поразку¹³⁴. В цей час союзники довідалися, що Ізяслав Мстиславич підняв бунт і з половцями йде на столицю. Данило Романович виступив разом з київським князем назустріч противнику. Війська були змучені. Битва відбулася біля Звенигорода Київського. Противник мав чисельну перевагу. Під Данилом Романовичем було вбито коня, але завдяки винятковій мужності йому вдалося вивести з бою рештки війська. Київський князь Володимир Рюрикович і волинський воєвода Мирослав потрапили в полон¹³⁵. Їх викупили у половців тількидесь під кінець 1235 р.

Галицьке боярство продовжувало чинити опір централізаторській політиці Романовичів. І тепер бояри спішили скористатися з проблем, які виникли у Данила Романовича. Бояри Молибоговичі хитрістю виманили з Галича Василька Романовича, розпустивши чутки, що смоленські полки з половцями наступають на Волинь. У Галич було “запрошено” чернігівського князя Михайла Всеволодовича, одруженого з дочкою Романа від першого “законного” шлюбу.

У 1235 р. Михайло Всеволодович організував проти Романовичів коаліцію, куди крім Ізяслава Мстиславича, болохівських князів та половців ввійшов ще й мазовецький князь Конрад. Останній прогнав каштеляна Пакослава, який втік на Волинь, захопив Сандомир, у якому посадив свого сина Болеслава, а Гремиславу Інгварівну змусив виїхати у Вислицю. Після деякого вагання він все ж визнав за Болеславом Встидливим, сином Лешка Білого, права на краківський престол, але затримав за собою частину Сандомирського князівства¹³⁶.

Першими почали війну болохівські князі. Вони прагнули повернути собі Східну Волинь. Їх дружини були розбиті, а самі князі потрапили у полон. Ізяслав Мстиславич прислав посольство, вимагаючи відпустити “його братію”, тобто болохівських князів.

¹³³ Там само. – Стб.772.

¹³⁴ Татищев В. Н. История Российская.. – Т.3. – С.464.

¹³⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.773.

¹³⁶ Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси.. – С.210.

Війна продовжувалася. Волинь була атакована з двох сторін. Польське військо було розгромлене біля Червеня і на р. Вепр. Однак Конрадові вдалося захопити Дорогичин, який він передав хрестоносцям (орден Добжанських братів, створений для боротьби з ятвягами і прусами). Але половці знову перейшли на сторону волинського князя і розорили галицькі волості.

Угорський пасьянс. Далі і Данило Романович, і Михайло Всеволодович шукали порозуміння з угорцями. Останні схилялися більше на бік Ольговича. І тоді Данило Романович рішився на більш радикальний крок. У 1235 р., по смерті угорського короля Андрія, у Фегерварі відбулася коронація Бели IV, під час якої колишній галицький король Калман ніс меч, а Данило Романович провадив за уздечку коня угорського короля¹³⁷. Цей епізод з біографії Данила Романовича досі залишається дискусійним. Від повного заперечення цього факту (М. Шашкевич, Д. Зубрицький, І. Шараневич), замовчування (В. Пашуто, М. Котляр), сумнівів щодо його значення (М. Грушевський, І. Крип'якевич) до беззаперечного визнання Данила Романовича угорським ленником (М. Карамзін, Б. Хоман, М. Волощук)¹³⁸. О. Майоров, вважаючи, що князь Данило Романович формально визнав себе васалом нового угорського короля, справедливо вбачав причину у пошуках військової підтримки проти Михайла Всеволодовича та його сина, звертаючи увагу на те, що рівночасно Василько Романович просив допомоги у поляків¹³⁹. Ще більш стримано поставився до цієї події О. Головка. Він, по суті, відкидає можливість прийняття васалітету, але справедливо звертає увагу на те, що стосунки з угорським королем не розвивалися в такому напрямку, як бажав руський князь перед поїздкою до Угорщини. Це змусило Данила згодом вдатися до багатоходової дипломатичної комбінації в Центральній Європі¹⁴⁰. М. Лабунька, дослідивши сам чин ведення коня

¹³⁷ ПСРЛ. – Т.2. – С.677; *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. E.Szentpetery. – Vol.1. – Budapest, 1937. – P.467.

¹³⁸ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*) // До джерел. Збірник наукових статей на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – Київ-Львів, 2004. – С.560-561; Волощук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. // *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.331-341.

¹³⁹ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – Санкт-Петербург, 2001. – С.585-589.

¹⁴⁰ Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С.303-304.

під час урочистих церемоній (*Officium Stratoris*), та спираючись на висновки Р. Гольцмана, який вважав, що цей чин був виявом пошанування і визнання високого значення, але не ленної залежності, яку символізував чин стремена (*Officium Strepaе*), коли супровідник тримав стремено вершника, до чого був зобов'язаний ленник (як приклад дослідник навів факт здійснення чину *Officium Stratoris* у 1210 р. королями Данії та Норвегії щодо короля Швеції, який не привів до васалітету цих володарів)¹⁴¹, також дійшов до висновку, що Данило Романович не був ленником угорського короля¹⁴².

Для Данила Романовича це був чи ненайважчий період його життя. Зібравши спадщину батька, він раптом знову втратив її важливішу половину і мусив починати все спочатку. За таких умов можна було навіть формально визнати себе васалом угорського короля, допомога якого, чи хоча б дружній нейтралітет, були конче потрібними, зважаючи на потужню проугорську партію серед галицького боярства. Тут версія О. Майорова виглядає переконливою.

Правий також і О. Головка. Данило Романович не отримав очікуваної підтримки від товариша дитинства короля Бели IV. І тоді він вдався по допомогу до іншого родича – австрійського герцога Фрідріха II фон Бабенберга. І це знову подіяло. У 1236 р. Бела IV змушений був зайняти нейтральну позицію, відмовившись від заручин своєї дочки з Ростиславом Михайловичем¹⁴³.

В кінці 1235 р., отримавши польську допомогу, Романовичі кинулися відвойовувати Галич. Це їм не вдалося. Але у 1236 р. у Чернігівську землю вторгнувся переяслав-заліський і новгородський князь Ярослав Всеволодович. Михайло Всеволодович мусив покинути Галич, у якому залишив сина Ростислава. І вже у 1237 р. у боротьбі з Ростиславом Михайловичем після двох компромісних мирів Данило Романович повернув собі Перемишльське князівство. Перемишльські бояри у своїй масі досить активно підтримували проугорську партію. Напевно “угорський пасьянс” Данила Романовича був вдалим виходом з надзвичайно скрутної ситуації.

Дорогичинська кампанія. У березні 1238 р. Данило Романович розбив під Дорогичином орденських братів. Комтур Бруно потрапив у полон¹⁴⁴. Дорогичинське князівство було повернене до складу Волині.

¹⁴¹ Holzmann R. *Zum Stator- und Marschalldienst, zugleich eine Erwiderung // Historische Zeitschrift. – Bd. 145. – 1931. – S. 322-323.*

¹⁴² Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV., – С. 554-561.

¹⁴³ Котляр М. Ф. Данило Галицький. – Київ, 2001. – С. 85.

¹⁴⁴ Preussisches Urkundenbuch. – T. 1 / Ed. I. Philippi. – Königsberg, 1882. – N 126.

Цій події колись надавалося надзвичайно велике значення в контексті розмов про експансію католицького Риму проти православної Русі. Події під Дорогичином порівнювалися з перемогою Олександра Невського на Чудському озері: вважалося, що князі Данило Галицький і Олександр Невський зупинили агресію Тевтонського Ордену. Відомий поет М. Бажан навіть присвятив цій події цілу поему. Знайшла вона значний відбиток і у історіографії¹⁴⁵. О. Головко першим звернув увагу, що Добжинський Орден не був філією Тевтонського Ордену, а був створений лицарями-мечоносцями, що прибули з Лівонії до мазовецького князя Конрада¹⁴⁶. Ці лицарі не хотіли приєднуватися до Тевтонського Ордену разом з іншими братами-мечоносцями, чим порушили орденську дисципліну. Вони прибули до Мазовії і визнали себе васалами мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під владу інших володарів¹⁴⁷. Конрад сподівався з їхньою допомогою завоювати частину пруських земель, що було спрямоване проти інтересів Тевтонського Ордену.

Політика Конрада стосовно волинських князів була схожою з політикою Романовичів стосовно Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона спішила використати будь-які проблеми сильнішої сторони, щоби укріпити свої позиції за рахунок сильнішої сторони. Надаючи добжинським лицарям волинський Дорогичин, Конрад переслідував і іншу мету, вигідну мазовецьким князям: взяти під контроль цей стратегічно важливий регіон.

¹⁴⁵ Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден // *Український історик*. – № 34(39-40). – С.54-68; Szczawelewa N.I. *Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego* // *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku*. – Toruń, 1990. – S.52-53; Котляр М. Ф. *Війна Волинського князівства з Добжинським орденом* // *Середньовічна Україна*. – Київ, 1996. – С.17-28; Масан О. М. *Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року* // *Питання стародавньої історії, археології й етнографії*. – Вип.1. – Чернівці, 1996. – С.41-52; – Вип.2. – Чернівці, 1996. – С.52-62; Головко О. *Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.)* // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. – Вип.2. – Київ, 2002. – С.59-76; Його ж. *Корона Данила Галицького*. – С.308-313.

¹⁴⁶ Головко А. Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* – Киев, 1988. – С.98-99; Його ж. *Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі*. – С.59-76; Його ж. *Корона Данила Галицького*. – С.308-313.

¹⁴⁷ *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis* / – T.1 / Ed. E.Kochanowski. – Varscaviae, 1919. – N 366. – P.421.

Тому, напевно, більш правий О. Головка, полемізуючи з О. Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду¹⁴⁸. Немає підстав вважати Дорогичин слабоукріпленим містом, добжинці напевно його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і давно зазіхали на цей регіон. Напевно місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р. під час великої скрути Романовичів. Данило Романович, можливо, цілком свідомо оголошував похід проти ятвягів, щоби несподівано з'явитися під Дорогичином “в силі тяжкій”¹⁴⁹. О. Масан правий, безперечно, в іншому: битви під Дорогичином чи штурму міста, напевно, не було. Невелике військо добжинських братів з їх комтуром (десяток братів з кількома десятками зброєносців і слуг) просто склали зброю. Більшість з них загинула не під Дорогичином, а у битві з монголами під Легницею 9.04.1241 р.¹⁵⁰.

Завершення боротьби за Галич. У 1237 р. Михайлові Всеволодовичу вдалося оволодіти Києвом. Ростислав Михайлович відразу ж відібрав у Романовичів Перемишль. В умовах, коли стосунки Романовичів з Угорщиною значно погіршилися, Ольговичі відчували себе досить впевнено. Вже не могло йтися ні про який васалітет. Романовичі погрожували весною 1238 р. походом на Угорщину, з якою вів війну їх союзник та родич австрійський герцог Фрідріх II фон Бабенберг. Можливо тому Ростислав Михайлович і виступив сам з дружиною на допомогу батькові у Смоленську землю.

Данило Романович тут показав себе блискучим дипломатом. Погроза вторгнення в Угорщину подіяла. Бела IV зайняв нейтральну позицію стосовно Ростислава в обмін на нейтралітет Романовичів в його конфлікті з австрійським герцогом¹⁵¹. Тому, довідавшись про відхід чернігівської дружини з Галича, Данило Романович відразу ж підступив під стіни столиці. Єпископ Артемій і двірський Григорій вмовляли галичан не пускати волинського князя, але перемогли прихильники Романовичів. Ростислав Михайлович повернув назад, але побачивши на Німецькій брамі Галича стяг Данила Романовича, не рішився на продовження боротьби і втік в Угорщину¹⁵². Довга боротьба за спадщину Романа Мстиславича тривала майже 32 роки (1205–1237) і завершилася перемогою Данила Романовича.

¹⁴⁸ Головка О. Б. Корона Данила Галицького., – С.312-313.

¹⁴⁹ Котляр М. Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом., – С.23-24.

¹⁵⁰ Головка О. Б. Корона Данила Галицького., – С.313.

¹⁵¹ Там само. – С.313-314.

¹⁵² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.781-782.

Монгольський розгром. Монголи мали прекрасно поставлену розвідку, яка була добре поінформована про події на Русі¹⁵³. Вони вторгнулися на Русь під час чергового загострення боротьби за Київ між Ольговичами та Мономаховичами. Протягом зимової кампанії 1237–1238 рр. вони оволоділи Рязанською та Володимиро-Суздальською землями і, вийшовши на кордони Чернігівської землі, після довгої та впертої облоги здобули Козельськ. Після цього ординці відійшли в степ. До осені 1239 р. вони не тривожили руських земель, приборкуючи повстання в Мордовії та Поволжі, а також завойовуючи Північний Кавказ. Лише восени 1239 р. Бату з огланами (царевичами) Каданом, Бурі і Бучеком завоювали Чернігівську землю.

Тільки літом 1240 р., розбивши чорних клобуків, монголи рушили на Київ. Незважаючи на те, що ординці вже два з половиною роки планомірно завойовували землі Русі, міжкнязівська боротьба за старшинство продовжувала тривати. Авангард ординців, очолений огланом Менгу, підійшов до столиці. Менгу направив послів до Михайла Всеволодовича¹⁵⁴. Михайло готувався до приходу ординців. Після невдалих спроб знайти союзників в Угорщині та Польщі, Михайло з сином Ростиславом відмовилися від претензій на Галич. Данило також пішов на компроміс. Він надав Ростиславу Михайловичу Луцьк та визнав Михайла Всеволодовича великим князем Русі. Але Михайло так і не наважився боронити Київ, як перед тим не взяв участі в обороні рідної Чернігівської землі. Він наказав вбити ординських послів, а сам втік на захід до Польщі. Опустілу столицю відразу ж зайняв Ростислав Мстиславич із смоленської гілки Мономаховичів. Тоді Данило Романович, як старший серед Мономаховичів, здобув Київ, захопивши в полон князя Ростислава, і доручив оборону столиці тисяцькому Дмитру. Галицько-волинський князь став володарем Києва¹⁵⁵, тобто формально він був останнім великим князем Русі.

Сам Данило Романович виїхав в Угорщину до двору Бели IV, пропонуючи останньому союз проти ординців, скріплений шлюбом його сина Лева з дочкою Бели. Друзі дитинства не змогли знайти спільну мову. Угорський король відкинув можливість рівноправного союзу з тим, хто ще не-

¹⁵³ Цю тезу докладно обґрунтував Я. Дашкевич в доповіді “Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII століття на науковій конференції “Україна – Монголія: 800 років у контексті історії” 18.04.2006 р. в Києві.

¹⁵⁴ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С.97.

¹⁵⁵ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С.190.

давно вів за уздечку його коня. Поїздка Данила та Лева виявилася невдалою. Але Бела IV недооцінив загалом монгольську загрозу. Палатин Денеш (Діонісій Тамай) не зміг утримати карпатські перевали. Вже в березні 1241 р. монголи пройшли через Верецький перевал, а інша їх частина зайшла в Угорщину через словацькі землі.

Тисяцький Дмитро вперто обороняв Київ з 5.09 до 6.12.1240 р., так і не дочекавшись підмоги. Зимою 1240–1241 рр. монгольська орда пройшла через Галицько-Волинську землю¹⁵⁶. Потужна металеві артилерія та облогова техніка руйнували стіни міст та замків, які поодиночі намагалися оборонятися. Вистояли тільки Кременець, Данилів та Холм, які стояли на високих горбах, куди важко було підтягнути металеву артилерію, та мали кам'яні укріплення.

Весною 1241 р. Бату виступив проти поляків, чехів та угорців. Оглан Орду та Байдар дійшли до Любліна, а основні сили Бату розгромили Бєлу IV у битві біля містечка Мохи на р. Шайо (11.04.1241). Оглани Кадан і Бурі воювали проти саксів. Бучек розбив волохів, пройшовши через Червоноволошський прохід і дійшовши до Брашева.

Літо 1241 р. монголи провели на Дунаї і Тисі. Кадан, пройшовши через Токай, Уйрок і Сафар, переслідував угорського короля до самого Адріатичного моря. Монголи були готові воювати далі. Смерть каана Угедая викликала відхід Гуюка та інших огланів, чийі сили складали більше третини військ Бату. У 1242 р. Бату повернувся на береги Волги, де були одні з кращих на той час умов для ведення кочового господарства, і де перетиналися шляхи з усіх частин його нових завоювань, щоб заложити окремий улус – державу Золоту Орду з новою столицею Сараєм¹⁵⁷.

Важке повернення додому. На початку 1241 р. Данило Романович добрався до монастиря св. Богородиці у Синьовидську (тепер Верхнє Си-

¹⁵⁶ Насонов А. Н. *Монголы и Русь*. – Москва-Ленинград, 1940; Каргер М. К. *Киев и монгольское завоевание* // *Советская Археология*. – Т. II. – 1949. – С. 55-102; Толочко П. П. *Древний Киев*. – Киев, 1977. – С. 191-204; Черепнин Л. В. *Монголо-татары на Руси (XIII в.)* // *Татаро-монголы в Азии и Европе*. – Москва, 1977; Довженко В. О. *Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия* // *Древняя Русь и славяне*. – Москва, 1978; Бєляева С. А. *Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований)*. – Киев, 1982; Ивакин Г. Ю. *Киев в XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований)*. – Киев, 1982; Феннел Д. *Кризис средневековой Руси. 1200-1304*. – Москва, 1989. – С. 110-128.

¹⁵⁷ Войтович Л. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джусидів.*, – С. 97-98.

ньовидне), де зустрів натовпи втікачів від монголів. Повернувшись назад в Угорщину, він залишив тут сина Лева, а сам через Бардіїв прибув до Сандомира, звідки перебрався до Мазовії. Мазовецький князь Болеслав Конрадович надав йому місто Вишгород.

Основні маси монголів вже перебували в Угорщині та Чехії, тому Данило Романович з братом Васильком виїхали до Дорогичина. До міста князів не впустили. М. Котляр вбачає причину у боярському бунті¹⁵⁸. Волинське боярство не було таким міцним як галицьке, воно повністю залежало від князів, які могли забрати їхні бенефіції. Але волинські міста були доволі потужними торговельно-ремісничими центрами, бюргерська верхівка тут відігравала не меншу роль ніж у Галицькій землі. Кинуті своїми князями напризволяще (Романовичі не брали участі в опорі монголам під час їх наступу), містичі тепер могли не пустити князя з його невеличким загоном.

Картина руїни і слідів опору була жахливою. Біля Берестя неможливо було вийти на поле через сморід від розкладання непохованих трупів. У Володимирі не залишилося жодного живого. Церква св. Богородиці та інші церкви були наповнені трупами¹⁵⁹. Лише Холм, який вистояв перед завойовниками, залишався незруйнованим.

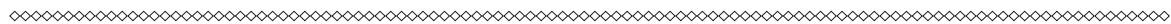
Так само безславно вертали інші князі, які не боронили своїх земель перед завойовниками. Михайло Всеволодович з сином Ростиславом через пустий Володимир рушили на Пінськ. Далі Михайло прибув до зруйнованого Києва, а Ростислав поїхав до Чернігова. Овруцький князь Ростислав Володимирович, який також був втік до Польщі, прибув до Данила у Холм. Лев Данилович пробився з Угорщини і прибув до батька у Володаву, місто Холмського уділу.

Потрібно було починати відбудовувати повністю зруйновану землю. Крім того, галицькі бояри спішили самі скористатися з хаосу та паніки. Доброслав Суд'їч захопив Бакоту з Пониззям та почав роздавати своїм васалам багаті соляні волості. Боярин Григорій Васильович захопив все перемишльське підгір'я. Обидва без дозволу розпоряжалися землями княжого домену. Спішили скористатися становищем болохівські князі, тепер ординські васали, та Ростислав Михайлович, який не затримався надовго у Чернігові.

Військові реформи. Потрібно було знову зібрати всі розорені землі і готуватися дати відсіч монголам. Данило Романович одним з перших князів

¹⁵⁸ Котляр М.Ф. *Галицько-Волинська Русь*. – Київ, 1998. – С.199.

¹⁵⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.788.

зрозумів, що для цього необхідні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам. Наступні роки аж до самої його смерті були присвячені реалізації цієї проблеми. По смерті батька реформу продовжив його син Лев. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при князі Леві.

Основою княжого війська була постійна кінна дружина, складена з професіоналів, які за свою службу отримували бенефіції та земельні лени. Служба для них була спадковою. Починали її з “детських” та ”отроків”, стаючи “гридями” та ”боярами”. Ускладнення озброєння та захисного обладунку вимагало постійного тренінгу та вдосконалення. Служба була важкою, але вона давала можливість зробити адміністративну і політичну кар’єру. Рядові дружинники нерідко ставали великими боярами. Через всі стадії лицарської науки, починаючи від “детських”, проходили і самі князі. Так було скрізь і на Заході.

Дружинники були важкоозброєними кінними лицарями. Їх озброєння коштувало добре стадо корів. Через це чисельність княжої дружини була невеликою: залежно від розмірів і потуги князівства від кількох десятків до кількох сотень воїнів. Більші дружини ділилися на “стяги” (хорогви). Бойовий знак “стяг” давав орієнтацію на полі бою бійцям одного підрозділу, що за однакового озброєння і доспівів не було легким. Так у битві на р. Руті у 1151 р. кияни мало не вбили свого князя Ізяслава Мстиславича, прийнявши його за Ольговича. Той же князь Ізяслав Мстиславович у 1154 р. в битві під Теремовлею виставив захоплені галицькі стяги, і галицькі дружинники, які поверталися після переслідування волинських полків, потрапили в руки киян.

У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) склалися з власних дружин та “списів” – малих дружин васалів. “Спис” (початково “копье”, ”копие”, ”коріе” – польськ.) вперше відзначений літописом під 1153 р., згадується ще в XVI ст. (під 1500 р. вже як “списсы”)¹⁶⁰. Полк, який мав у своєму складі 900 “списів”, налічував більше 7 тис. бійців¹⁶¹. Враховуючи це, а також за аналогією з чисельністю “списів” у польських та німецьких землях, можна припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. “Списи” бояр-васалів теж зводилися у ”стяги”, напевно за територіальним принципом.

¹⁶⁰ Киртичников А. Н. К оценкам военного дела средневековой Руси // Древние славяне и Киевская Русь. – Киев, 1989. – С.145.

¹⁶¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн.2. – Т.3. – Москва, 1988. – С.23.

Незначна чисельність княжої дружини і військ васалів, утримання яких коштувала досить дорого, що змушувало князів роздавати землі власного домену, приводила до того, що під час уособиць князі зверталися до чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Монгольська навала зробила це неможливим.

Залишалася третя складова війська – земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення (яке, судячи з окремих статей “Руської правди”, виконувало роль легкої кавалерії) та містичів, які виставляли піхоту. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають цю архаїку міського ополчення. Але в міру розвитку військової техніки і ускладнення озброєння, особливо захисних обладунків, роль такого ополчення почала зменшуватися. Міська піхота стала використовуватися переважно для оборони самих міст. І легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння нічого не вартувала. Це озброєння коштувало дорого, було не під силу смердам його купити, а саме використання потребувало постійних навиків. Княжа скарбниця була неспроможна забезпечити ополчення озброєнням¹⁶².

Постійна дружина князя Данила Романовича та “списи” його васалів не налічували більше 3 тис. бійців. Правда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича три тисячі піхотинців і триста вершників, але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров’я. У 1231 р. при князі Данилу було всього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри свого уділу, міг мати 300-400 воїнів (з васалами без ополчення). Перемишльський князь – 600-800 воїнів. Виучка і озброєння дружини було найкращим. “Списи” бояр у Галицькій землі княжому війську не уступали ні в чому. Загальна чисельність галицько-волинського війська з ополченням (при умові збору всіх князів разом з боярами) у часи Данила Романовича сягала до 30 тис. польової раті. Більше тоді не могла виставити жодна земля. Для боротьби з сусідніми польськими князями чи угорцями це було достатньо, але проти монголів, які могли зосередити в одному місці 60-120 тис. польового війська, цих сил було замало. До того ж не тільки окремі князі, але й бояри зі своїми “списами”, не слухали свого князя і не тільки не прибували до його війська, а нерідко приєднувалися до ворожих військ.

¹⁶² Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С.89-93.

Починаючи військову реформу, Данило Романович головну увагу звернув на підготовку індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З'явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла з 5,5-6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “дощаті броні” – пластинчасті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом'якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчастого однаковими розмірами лусок-пластин (6 x 4-6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1-2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з'явилися на Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівич-горі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох трубчастих, з'єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок.

Монголи носили панцирі, так звані “хатагу дегел” та “чаргах”, коли на м'які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники (“кюрче”), наплічники та інші елементи. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевшими за європейські.

В домонгольський період коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “личини” і шкіряні “кояри” для захисту коней, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні “кояри” повністю захищали круп коня, а “личини” – голову. Великий комплекс з переробки шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи з переозброєння війська, яка проходила Левом Даниловичем¹⁶³.

Вражаючи успіхи монгольських лучників показали значення ручної стрілецької зброї. З'явилися самостріли-арбалети, які давали змогу досягнути більшої ефективності при менших тренуваннях. Самостріл був вдосконаленим луком з тятивою і ложею посередині. Впираючись ногами в землю або в стремена, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчастий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня

¹⁶³ Войтович Л. *Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 502. Держава та армія. – 2004. – С.13-18.*

осі обертання), відпускав тятиву і зчеплений з нею болт (кований багатогранний наконечник), який мав значно більшу пробивну силу ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедиції М. Ф. Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто.

Щоб протистояти монголам, потрібно було працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою не лише дружини та боярських “списів”, але й ополчення. Не маючи змоги виставити рівноцінне кінне озброєння, князь пішов на організацію лінійної піхоти, яка б не боялася кавалерійських атак та лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополчення не могли б себе так забезпечити, тому їх озброєння відбувалося (зрештою подібно як і у монгольській армії) коштом князівської скарбниці. Але сама скарбниця в розореній державі не мала багато джерел поповнення, тому перевага віддавалася більш дешевим монгольським зразкам. Тому у 1253 р. під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Така лінійна піхота мусила часто збиратися на тренування, причому затрати на проведення цих заходів також мусив брати на себе княжий скарб. А це, в свою чергу, змусило князя вживати надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень (сіль була важливим предметом експорту), вдатися до широкої практики захоплення німецьких колоністів, караїмів та вірмен в опустілі та новозасновані міста, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів. Це були заходи потрібні, ефективність яких довела галицько-волинська піхота, витримавши у 1257 р. атаки важкої ординської кінноти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був “простий чоловік”, зафіксована Галицько-Волинським літописом¹⁶⁴.

Насичуючи своє військо кінними та пішими стрільцями, князь став широко запроваджувати металеву артилерію. Станкові каменемети-самостріли (на чотирьох опорах з дерев'яною станиною) могли метати камінь “в підйом людини” (бл. 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьового зведення XVI ст., яка ілюструє облогу монголами Володимира на Клязмі. Візантійські та арабські каменемети мали прицілну дальність 80-120 м, китайські – 75-150 м. Для метання важчих каменів та запалювальної суміші використовувалися “пороки”

¹⁶⁴ Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы Истории. – 1975. – № 1. – С.106.

– механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробувана А. Кірпи́чниковим та В. Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи поро́ків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такої машини налічувала 50-250 чол.¹⁶⁵. Важка каменеметна артилерія використовувалася для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12-32 пороки, не залишаючи надій захисникам¹⁶⁶. У Галицькій та Волинській землях добре знали про металеві машини і до монголів, про що свідчать багаторядні лінії оборони, але під впливом ординців металеві артилерія стала повноцінним родом війська. Данило Романович першим застосував мобільні металеві машини (монголи запозичили у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; ці катапульти могли повертатися навколо своєї осі¹⁶⁷).

Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2-3 коні для вершника. Данило Романович зумів стати їх гідним суперником. Можливо також використовували по кілька коней на воїна, перевозючи на конях також і піхоту. У 1244 р. його військо з обозом та металевими машинами за день пододало 60 км від Холму до Любліна¹⁶⁸.

Війна за відновлення держави. Скориставшись з суперництва між боярами Доброславом Суд'їчем та Григорієм Васильовичем, князь Данило вже у 1241 р. опанував прикарпатські соленосні райони, які живили князівську скарбницю, та взяв Бакоту. Але туди вже спішив Ростислав Михайлович зі своїми галицькими прихильниками. Болохівські князі готувалися до відвоювання Східної Волині.

Спробу Ростислава Михайловича відбив під Бакотою печатник Кирило з пішим ополченням. Він привів це ополчення на допомогу своєму князеві, який штурмував один за другим болохівські міста, які вціліли під час ординського нападу, піддавшись разом з своїми князями ординцям. Були здобуті і знищені Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеск і Дядьків у низинах Південного Бугу. Для болохівських князів Інгваровичів

¹⁶⁵ Шкляр С. А. Каменеметная артиллерия в начальный этап развития порохового оружия в Китае / Автореф. диссертации к.и.н. – Ленинград, 1970. – С.8-12.

¹⁶⁶ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. – Ленинград, 1976. – С. 76.

¹⁶⁷ Терентьев-Катанский А. П. Книжное дело в государстве тангутов. – Москва, 1981. – С.110-111.

¹⁶⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.784.

Романовичі були ворогами, які витіснили їх з Луцька та Східної Волині. Крім того, їх землі були на кордонах Великого степу, доступні ординцям. Важко звинувачувати їх у зраді загальноруських інтересів у такий час. Вони відстоювали власні інтереси. А Данило Романович також відстоював власні інтереси, відновлюючи Галицько-Волинську державу і готуючись до відновлення Русі. Зіткнення обох сил було неминучим. І тому осінню – на початку зими 1241 р. галицький князь нищив у Верхньому Побужжі міста, які вціліли від ординців.

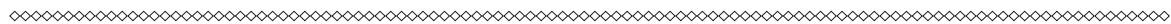
Продовжував боротьбу за галицький престол і Ростислав Михайлович. На початку 1242 р. він з'єднався з галицьким боярином Володиславом Юрійовичем і рушив на Галич. По дорозі їм здалася Печера Домажирова. Якщо припустити, що Володислав був сином відомого боярина Юрія Домажирича, перемишльського тисяцького, а потім воєводи Володимира Васильовича, то зрозуміло, що в Печері Домажировій у нього мали бути прихильники. Незабаром Володислав Юрійович ввійшов у Галич, проголосив Ростислава галицьким князем і отримав уряд галицького тисяцького. Але звістки про підхід Данила та Василька Романовичів, а також повернення монголів з Угорщини, змусили князя Ростислава Михайловича покинути столицю. З ним втекли владика Артемій та бояри, прихильники Ольговичів.

Данило Романович нарешті знову вступив в Галич, схопивши кількох бояр, прихильників Ростислава Михайловича. Але часу для переможних бенкетів не було. Треба було збирати далі зруйновану землю.

Данило Романович негайно вирушив до Бакоти та Каліуса, Василько Романович виїхав у Володимир на Волинь (треба було відновлювати волинську батьківщину), а двірський Андрій з рештою війська пішов до Перемишля, зайнятого васалом Ростислава Михайловича колишнім удільним рязанським князем Костянтином Володимировичем, якого впустили в Перемишль владика та місцеві бояри. Костянтин не став обороняти Перемишль, і двірський Андрій, один з найвідданіших соратників князя Данила, зайняв місто і розправився з противниками свого князя, в числі яких був знаменитий скальд Митуса.

Ростислав Михайлович знайшов притулок в Угорщині, де Бела IV також збирав докупити свою розорену ординцями країну. Угорський король тут же востаннє здійснив спробу зробити Галицьке князівство своїм васалом. У 1244 р. він видав свою дочку Анну за Ростислава Михайловича і надав останньому володіння на Закарпатті, де той зміг поповнити свою дружину¹⁶⁹. Тесть

¹⁶⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Сб. 794; Wertner M. *Az Árpádok családi története*. – Nagybecskerek, 1892. – 463-475.

надав зятєві допомогу, пославши угорську рать, очолену досвідченим воєводою баном Фільнієм. Крім того, він вплинув на іншого зятя – краківського князя Болеслава Встидливого, сина Лешка Білого та Гремислави Інгварівни, який був одружений з сестрою Анни – Кунегундою (Кінгою). Частина польських нобілів на чолі з сандомирським воєводою Флоріаном Войцеховичем Авданцем спочатку виступили проти, але невдовзі змінили свою позицію. Данило Романович, як завжди, міг розраховувати на брата Василька. Мазовецький князь Конрад, який був противником Болеслава Встидливого також виступив на його стороні. Підтримав Данила і литовський князь Міндовг.

Претендент, підтриманий угорцями та поляками, виступив літом 1245 р. Обложивши сильно укріплений Ярослав, він підступив до Перемишля, легко здобув його (напевно не без допомоги місцевих бояр) і, поповнившись перемишлянами, знову повернувся під Ярослав. Поставивши пороки і готуючись до штурму, претендент затіяв лицарський турнір під стінами міста, під час якого був скинений з коня лицарем Воршем та вивихнув плече.

Данило Романович з'єднався з військами брата Василька та сина Лева і, не чекаючи підходу союзних мазовецьких та литовських військ, рушив на допомогу обложеному Ярославу.

Битва під Ярославом. Вирішальна битва відбулася під Ярославом 17 серпня 1245 р.¹⁷⁰. Військо Данила Романовича було розділене на чотири полки. Передовий полк очолював двірський Андрій. Великий полк очолював сам Данило Романович, Полк Правої руки – його брат князь Василько Романович, а Полк Лівої руки – князь Лев Данилович (молодому князеві допомагав боярин Василько Гаврилович). До складу Передового полку входив половецький загін, до Великого полку – стяги белзького князя Всеволода Олександровича і бояр Василя Глібовича, Мстислава, Якова Марковича, Шелви та інших.

Битва розпочалася атакою полку претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича, який хотів ударити на Великий полк, плануючи прорвати центр галицько-волинського війська. Але назустріч йому виступив Передовий полк двірського Андрія, який пройшов через інтервали між полками Данила та Василька Романовичів. Ростислав навально атакував двірського Андрія і почав перемагати. Одночасно польський полк атакував правий фланг, зв'язавши сили Василька Романовича.

Бачачи, що двірський Андрій терпить поразку, Данило Романович послав йому на підтримку частину стягів з Великого полку. Але і вони

¹⁷⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.804-805.

не зуміли витримати і разом з рештками полку двірського Андрія почали відступати до Сяну. Тоді палатин Фільній, який командував угорцями і вів всю битву, вирішив, що наступив переломний момент і ввів в дію решту сил. В битву вступили основні сили Великого полку і вона розпалася на два зіткнення: угорців і Ростислава Михайловича з Данилом Романовичем та рештками полку двірського Андрія і поляків з волинянами Василька Романовича.

Долю битви вирішила атака свіжого полку Лева Даниловича, який схоже, вдарив у фланг угорців, обійшовши Фільнію. Князі хоробро билися в цій битві. З самим Фільнієм зіткнулися спочатку Данило, а потім його син Лев, який зламав списа при цьому зіткненні.

Палатин Фільній, багато угорців та поляків потрапили в полон. Ростислав Михайлович з рештками війська врятувалися втечею. Після поразки під Ярославом угорський король поступово охолов до ідеї силового вирішення проблеми Галицької спадщини. Надавши Ростиславу Славонію (2.06.1247)¹⁷¹, він продемонстрував свою готовність до переговорів з Данилом Романовичем. Після того, як союз Угорщини з Галицько-Волинською державою був скріплений шлюбом Лева Данилова та Констанції Белівни (1247/1251)¹⁷² і став стабільною реальністю, Ростислав отримав 28.06.1254 р. Мачву поблизу болгарських кордонів¹⁷³.

Боротьба за Австрійську спадщину. Стосунки Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією, попри їх важливість для розуміння політичних подій XIII ст., залишилися на маргінесі історичних досліджень. В класичних працях Д. Зубрицького, М. Дашкевича, І. Шараневича, М. Грушевського та І. Крип'якевича про ці стосунки згадано побіжно, переважно у зв'язку з боротьбою за спадщину Бабенбергів. В основному, розгляду цього сюжету приділив увагу М. Котляр¹⁷⁴. О. Головка зазначив, що, починаючи з 1238 р. Австрія стала важливим

¹⁷¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G.Fejer. – T.4. – V.1. – Buda, 1832. – P.447, 454.

¹⁷² Wertner M. *Az Árpádok czaládi története.* – Nagybecskerek, 1892. – 485-488l; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed.G.Fejer. – T.7. – Buda, 1832. – P.216.

¹⁷³ Палацкий Ф. О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его // Чтения в Московском Об-ве Истории и Древностей Российских. – 1846. – N 3. – С.11-16; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, князь Мачвы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1851. – N 8. – С.27-49.

¹⁷⁴ Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-західної Русі.* – Київ, 2002. – С.112-118.

фактором центральноєвропейської політики Романовичів¹⁷⁵, але також проминув увагою ці зв'язки за виключенням боротьби за спадщину Бабенбергів. З досліджень останніх років, присвячених цій проблематиці, можна виділити тільки працю польського історика Д. Домбровського¹⁷⁶.

Дослідники звертали увагу, що виступи австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга проти Угорщини співпадали з адекватними діями Романовичів¹⁷⁷. За цими діями вирисовується картина політичного союзу, які, як відомо, скріплювалися династичними зв'язками. Шлюбів між Бабенбергами та Романовичами в першій половині XIII ст. не зафіксовано. Але австрійський герцог Леопольд VI (+ 28.07.1230) був одружений з Феодорою, дочкою візантійського василевса Ісаака Ангела, яка прожила до 23.06.1246 р. і мала вплив на свого сина герцога Фрідріха II Сварливого¹⁷⁸. Напевно дві жінки, дві сестри Анна і Феодора, були тими рушіями, які спрямовували галицьку та австрійську політику до зближення.

Австрійський герцог Фрідріх II Сварливий загинув у битві з угорським військом на р. Лейте 15.06.1246 р. від руки “короля Русі”, який брав участь у цій битві¹⁷⁹. З огляду на те, що угорський королевич Калман, який носив титул короля галицького, помер невдовзі після 11.04.1241 р., цим “королем

¹⁷⁵ Головко О. Б. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. – Київ, 2006. – С.313.

¹⁷⁶ Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Danilowicza z sąsiedzi zachodnimi w latach 1264–1299/1301* // *Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Вип.3. – Львів, 2001. – С.42-69.

¹⁷⁷ Ледерер Э. *Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи* // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*. – T.2. – N.1-2. – Budapest, 1953. – С.1-45; Її ж. *Венгерско-русские отношения и татарское нашествие* // *Международные связи России до XVII в.* – Москва, 1961. – С.181-202; Шушарин В. В. *Складывание и формирование феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.)* // *История Венгрии*. – Т.1. – Москва, 1971. – С.147-148.

¹⁷⁸ Майлат И. И. *История Австрии*. – Москва, 1858; Мумрофанов П. П. *История Австрии*. – Санкт-Петербург, 1910; Hantsch H. *Die Geschichte Osterreich*. – Bd.1. – Graz–Wien, 1951; Gorlick E. J., Romanik F. *Geschichte Osterreich*. – Innsbruck, 1970; Полтавський М. А. *История Австрии*. – Москва, 1991.

¹⁷⁹ *Annales Msllicensium continuation Sancrucensis tertia* / Ed. W.Wattenbach // *MGH SS*. – T.9. – Hannoverae, 1851. P.559; *Annales sancti Rudberti Salisburgenses a. 1-1286* / Ed. W.Wattenbach // *MGH SS*. – T.9. – P.789; *Annales Waldemarianis* / Ed. G.Waitz // *MGH SS*. – T.29. – Hannoverae, 1892. – P.179.

Русі” міг бути тільки претендент на галицький престол ворог Романовичів князь Ростислав Михайлович¹⁸⁰ (тоді він ще не втратив надій).

Участь Романовичів у боротьбі за Австрійську спадщину, таким чином, не була випадковістю, а продовженням попередньої політики зближення Галицько-Волинського князівства з Австрією. Крім того, готуючись до боротьби з монголами, Данило Романович шукав опори у Західній Європі¹⁸¹. Щоби мати легітимні підстави для цієї боротьби, Данило Романович одружив сина Романа 27.06.1252 р. з Гертрудою Бабенберг (* 1226 + 24.04.1288), племінницею загиблого герцога Фрідріха II, останнього з династії Бабенбергів, вдовою за чеським королем Владиславом II та баденським герцогом Германом. Під час війни за Австрійську спадщину, рятуючи Романа від полону, Гертруда добровільно погодилася на розрив шлюбу¹⁸².

Чеські Пшемисліди ще раніше скріпили свій союз з Бабенбергами шлюбом Гертруди з старшим сином короля Вацлава (1228–1253) – Владиславом. Останній і став герцогом Австрії після загибелі Фрідріха II (1246–1247). Його рання смерть (3.01.1247) знову залишила це питання відкритим. Та лише після смерті наступного мужа Гертруди баденського герцога Германа (який був креатурою папи на віденський престол) галицький князь задекларував претензії свого сина на австрійський трон, одруживши його з Гертрудою. Але Австрія була ласим шматочком для чеських Пшемислідів. Брат покійного Владислава брненський маркграф Пшемисл-Оттокар II поспішив 8.04.1252 р. одружитися з дочкою Леопольда VI – Маргаритою, значно старшою за нього вдовою за німецьким королем Генріхом. Це забезпечило йому легітимні підстави в боротьбі за австрійський трон і врешті перемогу в цій боротьбі.

Війна за Австрійську спадщину була програна через те, що, знову ставши союзниками, Данило Романович та Бела IV не допомагали один одному, а заважали. Угорський король також сподівався приєднати Австрію. Не допомогла і участь краківського князя Болеслава Встидливого, який виступав в союзі з галицькими та угорськими військами. Переміг чеський претендент, якого підтримали австрійські барони.

¹⁸⁰ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. – Біла Церква, 2006. – С.418-419.

¹⁸¹ Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. – Львів, 1999. – С.129.

¹⁸² Fischer M. *Merkwürdiger Schicksal des Stiftes und der Stadt klosterneuburg aus Urkunden gezogen II (Urkundenbuch)*. – Wien, 1815. – N 60; *Fontes Rerum Bohemicarum*. – T.2. – Praha, 1874. – P.289; – T.3. – Praha, 1875. – P.312; *MGH*. – T.9. – P.599.

У 1260 р., коли австрійська спадщина вже була закріплена за Пшемислом-Оттокаром II, він розлучився з Маргаритою і одружився з дочкою колишнього галицького претендента (на той час бана Мачки) Ростислава Михайловича – Кунегундою¹⁸³. А це означало, що погіршення галицько-чеських стосунків зростало. Певною мірою участь у боротьбі за Австрійську спадщину була стратегічним прорахунком¹⁸⁴. Лише згодом Лев Данилович зумів планомірно, починаючи з середини 1260-х років перетворити це протистояння в тісний галицько-чеський союз, який тривав протягом всього правління короля Вацлава II (1278–1305) і був обірваний тільки дещо невдалою політикою галицького короля Юрія Львовича¹⁸⁵. З істориків це відзначив лише Д. Домбровський¹⁸⁶.

Королівство Русі: реальність і міфи. З різних причин прийняття королівської корони Данилом Романовичем досі не зустрічає адекватного відбиття в оцінках істориків, в тому числі і українських. Можна зустріти найрізноманітніші підходи до цієї події: від надмірної апологетики до ігнорування, написання королівського титулу у лапках або ствердження, що він не мав жодного значення і сам Данило Романович ним не користувався. Подібні висновки суперечать джерелам, автентичність яких не викликає

¹⁸³ Dobrovsky J. *Kritische Versuche, die ältere böhmische Geschichte von späteren Erleichtungen zu reinigen*. – Praha, 1803; Томек В. В. *История Чешского королевства*. – Кн. 1-8. – Санкт-Петербург, 1868; Lippert J. *Die tschechische Ursage und ihre Entstehung*. – Praha, 1890; Гильфердинг А. *Очерк истории Чехии* // Гильфердинг А. *Сочинения*. – Т.1. – Москва, 1893; Schreuer H. *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der böhmischen Sagenzeit*. – Leipzig, 1902; Pekař J. *Nejstarší kronika česká*. Praha, 1903; Tille V. *Přemyslové střevice a železný stůl* // *Československá Časopis Historický*. – T.10. – 1904. – S.20-38; Id., *K pověsti o Přemyslové* // *Ib.*, – T.10. – 1904. – S.322-341; Id., *K nejstarším českým pověstem* // *Ib.*, – T.11. – 1905. – S.425-446; Novotný V. *České dějiny*. – D.1. – Sv.1. – Praha, 1912. – S.227-234; Urbánek R. *K české pověsti královské* // *Časopis Společnosti přátel Starožitnosti*. – T.24. – Praha, 1916. – S.8-19; Wostry W. *Die Ursprünge der Přemisliden* // *Zeitschrift für Geschichte d. Sudetenländer*. – T.7. – 1944. – S.156-253; Wegener W. *Die Przemysliden*. – Göttingen, 1957; Fiala Z. *Vztah českého státu k německé říši od počátku 13. stol.* // *Sborník historický*. – 1959. – N 6. – S.23-95.

¹⁸⁴ Котляр М. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. – Київ, 1998. – С.280.

¹⁸⁵ Войтович Л. *Юрій Львович і його політика* // *Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Вип.3. – Львів, 2001. – С.70-78.

¹⁸⁶ Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264-1299/1301*. С.42-69.

сумнівів, тому немає потреби їх спростовувати. Але залишаються інші проблеми, які вимагають продовження дискусії, розпочатої українськими істориками на еміграції¹⁸⁷: чому саме у 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович коронувався як “король Русі”, що тоді розумілося під назвою “королівства Русі” і чому Лев Данилович не був коронований королем, а його син Юрій Львович прийняв цю корону?

“Світлішим королем Русі” – титулував Данила Романовича папа Іннокентій IV¹⁸⁸, “світлому мужеві Данилові I, королеві русинів” писав у 1254 р. віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Горнгаузен¹⁸⁹. Чи означав цей титул просто перетворення Галицької землі з князівства у королівство? Подібний висновок можна було б зробити на підставі титулу короля Юрія Львовича: “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”, тобто “король галицький і князь володимирський (волинський)”, тим більше, що подібний титул прийняли угорські королі, від яких його успадкували австрійські цісарі і на підставі цього у 1772 р. при першому розподілі Речі Посполитої отримали це королівство. Таке розуміння королівства Русі вважали допустимим Я. Ісаєвич¹⁹⁰, а також автор цих рядків. Сумніви у мене з’явилися тільки після вивчення джерел з ординської історії.

¹⁸⁷ Войнар М. М. *Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу* // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Vol. 2 (8). – Fasc. 1-2. – Romae, 1954. – С. 105-118; Камінський І. *Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу* // Там само. – С. 119-125 Ждан М. *До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди* // *Український історик*. – 1967. – Ч. 1-2; – 1968. – Ч. 1-4

¹⁸⁸ Тургенев А. И. *Акты исторические, относящиеся к России*. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1841. – № 62-65, 74, 76-77; Большакова С. А. *Папские послания галицкому князю как исторический источник* // *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1975 г. – Москва, 1976. – С. 122-129.

¹⁸⁹ Цит. по: Дашкевич Я. *Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.)* // *Король Данило Романович і його місце в українській історії* / *Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 19.

¹⁹⁰ Ісаєвич Я. Д. *“Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси”* // *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 62-63; Його ж. *Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови)* // *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії*. – Т. 3. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. – Львів, 2001. – С. 7.

Титул короля Галицької землі (*rex Galicie*), судячи з грамоти від 2.05.1189 р., носив угорський король Бела III¹⁹¹. Незважаючи на думку М. Грушевського про непевність цього факту, позаяк цей документ не королівський, а єпископський, а інші документи відсутні¹⁹², судячи з подальшої угорської політики стосовно Галицької землі, цей титул таки був прийнятий. Далі Угорщина при кожній нагоді намагалася об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це вдалося з Хорватією¹⁹³. Королями Галиції титулувалися Андрій II (1205–1235) та його син Калман (1215–1222), причому останній був коронований у Галичі, що було визнано папою, і фактично володів галицьким престолом у 1215–1219, 1220–1221 рр.¹⁹⁴. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “*rex Galiciae*” чи “*rex Galiciae et Lodomeriae*” як титулувався з 1206 р. Андрій II¹⁹⁵. Людовик Анжуйський, претендуючи на Галицьку спадщину по вигасненні Романовичів як спадкоємець Арпадовичів, спочатку прийняв перший титул, замінивши його у ході війни з Любартом-Дмитром Гедиміновичем титулом “короля Галиції і Лодомерії” (1370–1382). Угорські королі зберегли цей титул і від них він перейшов до австрійських цісарів. Угорщина не визнала анексії Галицької землі Польщею у 1387 р. (тоді як Казимир III визнав права Анжуйської династії на Галицьку спадщину за угодою 1350 р.) і у польськоугодах 1412, 1415 та 1423 рр. вирішення цього відкладалося на пізніше¹⁹⁶. Отже, схоже, що в силу різних причин угорські королі не успадкували титулу Данила Романовича та Юрія Львовича. Цей титул королів Русі прийняв Казимир

¹⁹¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – T.2. – Buda, 1829. – P.247.

¹⁹² Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.2. – Київ, 1992. – С.449.

¹⁹³ Шушарин В. П. *Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.)* // *История Венгрии*. – Т.1. – Москва, 1971. – С.143.

¹⁹⁴ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. – Львів, 1999. – С.114-118; Theiner A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuniae... ex tabularis vaticanis*. – T.1. – Romae, 1860. – N 65; *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* / Ed. C. Wenzel. – T.4. – Pest, 1864. – N 227; Wertner M. *Az Árpádok családi története*. – Nagybecskerek, 1892.

¹⁹⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – T.3. – V.1. – Buda, 1829. – P.31-32.

¹⁹⁶ Ісаєвич Я. Д. *Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами* // *Торжество історичної справедливості*. – Львів, 1968. – С.78-79.

III, який також здійснив невдалу спробу через унію об'єднати королівство Русі з Польщею, але протидія польської знаті змусила його вдатися до спроби анексії, завершеної його наступниками¹⁹⁷. А можливо польська еліта, протидіючи унії, не тільки спиралася на власні амбіції, а мала певну рацію, побоюючись декларування існування королівства Русі?

Зрозуміло, що держави, яка офіційно називалася “Київська Русь”, “Древня Русь” чи “Давня Русь” ніколи не існувало (котра з цих історіографічних назв є сьогодні більш прийнятною – питання дискусійне). За джерелами сучасники називали державу Русь¹⁹⁸ або Руська земля.¹⁹⁹ При цьому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні – для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі²⁰⁰. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia. Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т.д.

З похідних назв джерелам відомі тільки три: Мала Русь – вперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” (“З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”)²⁰¹, Велика Русь – вперше у 1542 р.²⁰² та Біла Русь – під 1305 р., але у такому пізньому джерелі як Густинський літопис²⁰³. Терміну “Червона Русь”, ще досі популярного у польській історіографії, середньовічні джерела взагалі не знали, хоча поряд з термінами “Біла Русь” (тобто “Західна Русь” за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією) та “Чорна Русь” (тобто “Північна Русь”), цей термін міг відбивати якусь архаїку раннього періоду історії Русі (“Червона Русь” – “Південна Русь”).

¹⁹⁷ Исаевич Я. Д. “Королівство Галицїи и Володимирїи”... – С.63; Sieradzki J. “Regnum Russiae”. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i rys nowej konstrukcji* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1958. – N 2. – S.498.

¹⁹⁸ ПСРЛ. – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.7, 11, 28-29, 31, 338, 341-345; – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.6, 8, 20, 22-23, 36, 455; – Т.4. – Ч.1. – Вып.1. – Петроград, 1915. – С.4; – Т.9. – Москва, 1965. – С.3-4, 17

¹⁹⁹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.1, 17, 19-20; – Т.2. – Стб.2, 12; – Т.4. – С.11.

²⁰⁰ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – Москва, 1951.

²⁰¹ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гониморовским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линиченко, С. П. Птаицким и И. Режабком. – Санкт-Петербург, 1907. – С.153-154.

²⁰² ПСРЛ. – Т.20. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1914. – С.460.

²⁰³ ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.227, 236.

Термін “Велика Русь” був вигаданий московськими книжниками як підстава для претензій до територій, які колись входили до складу Київської Русі, що відбивало реалії московської політики у XVI ст. і незабаром стало основою офіційного титулу великих князів московських. У XIII ст. королівство Русі могло означати тільки всю державу, яку історики пізніше назвали Київська Русь.

Данило Романович, як і його батько, дід та прадід, намагався стати сюзереном всієї Русі, тобто князем київським. Це йому вдалося після відновлення батьківської спадщини і повторного об’єднання галицьких і волинських земель перед самим монгольським наступом на столицю.

Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р., після того, як Бату змушений був перервати похід у Європу, бо його покинули зі своїми ордами Гюк та інші царевичі, які по смерті каана Угедея відійшли на схід, щоб взяти участь у боротьбі за престол великого каана²⁰⁴. Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар’ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату – Орду, лівий фланг, напевно, – наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того, Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник).

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги²⁰⁵.

Більшість дослідників вважають, що п’ять улусів охоплювали Північне і Західне Причорномор’я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра

²⁰⁴ Егоров В. Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.* – Москва, 1985. – С.27.

²⁰⁵ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – Москва, 1957. – С.111, 184-186.

отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука – знаменитого Ногая. Межіріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могучій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим²⁰⁶. Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М. Сафаргалієв вважав, що Бувал – це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая²⁰⁷. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів²⁰⁸. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая²⁰⁹. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Я. Пилипчука, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату²¹⁰, не відкидають такої можливості. Той же Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Джагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Але, зрозуміло, що ця проблема залишається дискусійною.

Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, Мауці (Могучій) міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій, Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

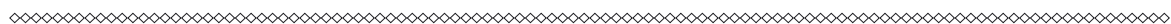
²⁰⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.1. – С.55-63.

²⁰⁷ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. – Саратов, 1960. – С.35, 58.

²⁰⁸ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolantino a cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungarotti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungarotti, E. Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib.V, 21.

²⁰⁹ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы французской миссии 1245 года. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 257.

²¹⁰ Пилипчук Я. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.5. – Львів, 2006. – С.19-20.

Повернути собі Київ князь Данило пробував і після відходу монгольських військ. З цим, значною мірою, була пов'язана поїздка Данила Романовича в ставку Бату після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина. Але *“князю бувшому великому, володівшому Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем”*²¹¹ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: *“Ой, гірше зла честь татарська”*. Галицького князя приймали значно краще за інших і не зачепили його основних володінь, але *“його ж отець був цезарем у Руській землі... син того не дістав честі”*.²¹² Напевно тому Мауці, до чийого улусу були віднесені ці землі, і послав Данилові виклик “Дай Галич”, намагаючися протидіяти спробам князя відновити своє панування на Дніпрі.

Бату відмінив вимогу Мауці, але дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно, у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями – його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי²¹³.

З істориків на спроби Данила Романовича відновити Київську Русь, нехай і залежну від Монгольської імперії, першим звернув увагу

²¹¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.807-808.

²¹² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.808.

²¹³ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С.82-88, 190-194.

О.Толочко²¹⁴. Він датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р. Хронологія Галицько-Волинського літопису достатньо проблематична. Але, напевно, все ж мають рацію М. Грушевський та інші історики, які датували цю поїздку 1246 р.²¹⁵. Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича, якому надали ярлик на Галицьку та Волинську землі, у сторону тісних контактів із Західною Європою і боротьби з ординською зверхністю²¹⁶. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців²¹⁷.

Ці заходи завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди він не мав права цього робити. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. У середньовіччі, як майже до початку XX ст., не допускалося випадковостей з титулами. Тому і московська дипломатія у стосунках з усіма сусідами так вперто добивалася визнання найдрібніших частинок титулу своїх правителів. Не було жодної випадковості, а самочинне коронування потребувало довгого шляху до його визнання, як це було з тими ж московськими царями. Не випадково великий князь литовський не одягнув сам королівської корони, а чекав офіційної коронації, яку б визнали всі. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а зрівнювало колишнього васала з його сюзереном²¹⁸. Титул “король Русі” означав, що король Данило претендує на звільнення всієї території колишньої Русі.

Сумніватися у ньому не доводиться: папські булли надійно підтверджують інформацію літописця. Папа оголосив хрестовий похід проти Орди. Його буллу отримав навіть князь Олександр Невський. Відразу ж після цього у 1254 р. почалися походи проти Бакоти, де старшина Милій став ординським баскаком, та болохівських князів, які залишилися

²¹⁴ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь ?” Історіографічна доля одного терміну і поняття // *Київська старовина*. – 1992. – N 6. – С.15.

²¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.2. – Київ, 1992. – С.253.

²¹⁶ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. – Львів, 1999. – С.128.

²¹⁷ ПСРЛ. – Т.10. – С.137-138.

²¹⁸ Войнар М. М. *Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу* // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Vol.2 (8). – Fasc.1-2. – Romae, 1954. – С.105-118.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу було обрано вдало. Батий хворів, у 1255 р. він помер у віці лише 48 років. Передчуваючи смерть, він відправив сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов'язаний своїм престолом Батисеві, Менгу затвердив Сартака як тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не доїхав до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів.²¹⁹ По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батия, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

Отримавши значну допомогу, “у тяжкій силі”, Бурундай у 1258–1259 рр. відновив ординське панування. На його вимогу були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем’яця і Львова²²⁰. Бурундай змусив галицьких та волинських князів воювати проти їх союзників литовців.

Чому Мауці не брав участі у війнах 1254, 1258–1259 рр.? Джерела нічого не говорять щодо участі цього царевича у військових походах, а Плано де Карпіні зазначив, що він залишався у монгольських землях. Мауці

²²⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С.133-134.

міг бути пораненим в одному з попередніх походів, міг бути розніженим принцом подібно до самого Бату (яким його зобразив китайський мініатюрист) або просто померти до початку цих подій. По його смерті Берке, напевно, передав цей улус іншому Чингізидові – Татару, батькові Ногая або самому Ногаю, якого виділяв серед інших царевичів.

Спроба церковної унії. Щодо унії церков історики також продовжують сперечатися. Але аналіз джерел та аргументів істориків не полишає сумнівів, що у 1253 р. було укладено унію між королівством Русі і папським престолом, причому на тих самих умовах, на яких було укладено римсько-болгарську унію 1204 р., тобто із збереженням східного обряду²²¹. Переговори про унію розпочалися значно раніше ніж легат папи Опізо коронував князя королівською короною у Дорогичині. Ще у 1246 р. папський легат абат Генріх був посланий до князя Данила Романовича. Цей Генріх у 1248 р. ризьким архієпископом Генріхом за згодою князя Данила Романовича був висвячений на єпископа ятвязького. Його діяльність у ятвязьких землях, залежних від Данила Романовича, тривала і у 1254-1255 рр.²²².

Спроба унії церков, на яку пішов король Данило, провалилася. Папа Олександр IV, який у кінці 1254 р. змінив померлого Іннокентія IV, погано розбирався у східних справах. Його цікавило більше запровадження римської меси у галицьких церквах (з цього огляду він виділяв литовського короля Міндовга, який до того був язичником і форма літургії для нього не грала ролі) ніж організація реальної допомоги королю Данилу²²³.

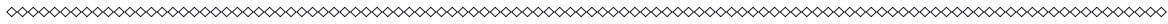
Спроба зближення з Римом не була однозначною і для оточення князя. Його покинув соратник печатник (канцлер) Кирило, який за допомоги князя бл. 1247 р. став київським митрополитом Кирилом II. З осені 1250 р. цей ієрарх перемістився на північ до Суздаля. Дослідники навіть пов'язують перенесення літописання з еміграцією разом з Кирилом і близьких до нього книжників, які залишалися вірними ортодоксами²²⁴, але ця проблема дискусійна.

²²¹ Флоря Б. Н. Древняя Русь, ее латинские соседи и монголо-татарская угроза (40-50-е гг. XIII в.) // Флоря Б. Н. Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье. – Москва, 2007. – С.198-208.

²²² Latyszzonek O. Pierwsze wzmianki o “Białej Rusi” i “Białych Rusinach” // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Z.21. – 2004. – S.11.

²²³ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних та церковних подій XIII століття. – Львів, 2003.

²²⁴ Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. – Ленинград, 1986. – С.219.

Повне замовчування унії 1253 р., як і її аполегетика, безпідставні. У XIII ст. ще не було заборони на шлюби між католиками і православними, не було і різкого протистояння церков. Як і більшість Рюриковичів, король Данило у питаннях релігії залишався прагматиком. Зрештою так поступали і візантійські василевси, які аж до середини XV ст. шукали шляхів унії церков в обмін на військову допомогу.

Повернення короля. У 1260 р. ситуація в Золотій Орді знову загострилася. Смерть Менгу-каана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм та Арик-Бугою. Війна між претендентами закінчилася у 1264 р. на користь Хубілая. Берке не брав участі у цій війні, використавши її для поступового відокремлення Золотої Орди від Монгольської імперії. Цьому сприяло і перенесення столиці Монгольської імперії у Ханбалик (Пекін). Одночасно розпочалося суперництво між Золотою Ордою і державою Хулагу, якому Джучиди допомогли завоювати Іран. Основною причиною були претензії Берке на Азербайджан, який Хулагу не хотів віддавати, тримаючи свою столицю у Тебрізі²²⁵. У 1262 р. розпочалася ця війна, яка з перервами тривала майже до кінця XIV ст. Перша велика битва на лівому березі р. Кури (1263 р.) закінчилася повною поразкою Хулагу. Тут, за свідченням арабського історика Ібн Василя, Берке виголосив свою знамениту сентенцію: *“Якщо б ми діяли спільно, то підпорядкували б весь світ”*²²⁶.

Зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході, дозволила у 1262 р. королеві Данилові повернутися з Угорщини. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Король Данило Романович помер у 1264 р.²²⁷. Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі.

Доля королівства Русі. Причорноморський улус отримав Ногай, який відзначився на війні з Хулаґідами. Це був вмілий і твердий політик, який протягом короткого періоду підпорядкував собі Тирновське царство,

²²⁵ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва-Ленинград, 1950. – С.76.

²²⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... – С.75.

²²⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.862.

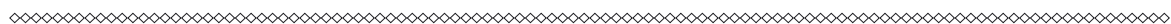
Видинське і Бранічевське князівства, змусив Візантію та Сербію рахуватися з кожним його кроком. Князь Лев Данилович теж став його васалом. З одного боку він мусив рахуватися з реаліями і не загострювати стосунків з Ордою. З іншого – саме з допомогою Ногая він приборкав потяг своїх рідних братів, а також Володимира Васильовича до роздроблення королівства. Лев Данилович використовував допомогу Ногая і в боротьбі за литовську і польську та угорську спадщину. Ногаю, який продовжував розширювати свій вплив на Балканах, карбував власну монету і фактично утворив окремий улус з центром в гирлі Дунаю в Ісакчі, що загрожувало відривом від Золотої Орди, потрібен був надійний васал і союзник на півночі. Через це, напевно, Лев Данилович, якого західні джерела титулюють “королем”, так цього титулу і не прийняв. Подібна ситуація тривала до походу золотоординського хана Телебуги у 1287 р.,²²⁸ який першим зрозумів небезпеку політики Ногая і спробував зробити галицько-волинських князів своїми безпосередніми васалами. Можливо, що саме через це Ногай доклав зусиль до загибелі Телебуги, після чого його старі стосунки з галицько-волинськими князями були відновлені. Галицько-волинські дружини були у складі війська Ногая у битві, яка відбулася 15.09.1300 р. у місцевості Куکانликдесь у низів’ях Південного Бугу чи Дністра.²²⁹

Ногай загинув, а хан Тохта змушений був продовжувати війну за Азербайджан. Його родичі спустошили улус Ногая, але самі втягнулися в уособицю з його сином Джуке та внуком Кара-Кішеком. Це дозволило Галицько-Волинському королівству відновити свою незалежність від Орди, що було задекларовано коронацією Юрія Даниловича. Більше того, у 1303 р. він добився утворення окремої Галицької митрополії, на що пішла константинопольська патріархія, яка опиралася утворенню нових діоцезів. Досить згадати спроби Андрія Боголюбського чи великих князів литовських. Ця митрополія об’єднала єпископії, які знаходилися на територіях поза межами ординського контролю, включаючи і непідвладні королю Юрію, наприклад турівську (митрополит київський перебував у Володимирі на Клязьмі під ординським контролем)²³⁰.

²²⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.894.

²²⁹ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*. – Киев, 1987. – С.71-72.

²³⁰ Войтович Л. *Юрій Львович і його політика* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії. – Т.3. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. – Львів, 2001. – С.70-78.

Князь Андрій Юрійович та його брат Лев мали поважні проблеми з ординцями. Не випадково, що вони пропонували Тевтонському Ордену захист від ординців,²³¹ підкреслюючи, що саме ці землі знаходяться на межі фронту християнської Європи проти Орди, яка з часів Узбека повністю перейшла у мусульманський табір, а Владислав Локеток в листі до папи Івана XXII від 21.05.1323 р. назвав їх військо нездоланим захистом від ординців. Можливо, що тому Андрій Юрійович не прийняв королівського титулу, а брати так і не допомогли рухові закарпатських феодалів, які закликали їх поборотися за угорську спадщину. У світлі цих фактів мотивованим виглядає припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою.²³²

Компроміс, який привів до влади Болеслава-Юрія Тройденовича, тобто не дозволив опанувати трон королівства литовському чи польському претендентам, був укладений за участі хана Узбека.²³³ Допоміг Узбек і пізніше Любартові-Дмитру Гедиміновичу та Дмитрові Детькові у боротьбі проти Казимира III. Ординці змагалися за повернення свого впливу на королівство до смерті Узбека у 1342 р. Напевно тому у 1334 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій титулувався “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae Minoris” (“з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”), віддаючи данину реаліям часу і підкреслюючи відмову галицько-волинських володарів від усієї Русі, хоча перед тим використовував титули “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae” (“Ми Георгій з ласки Божої герцог Русі”), “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere” (“Георгій з ласки Божої герцог Руської землі, Галичини і Володимирії”), “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae” (“З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”). “Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка не була підвладна монголам. Можливо, що це стало також однією з причин виступу польської еліти проти планів Казимира III унії Польщі з королівством Русі. У Кракові могли побоюватися війни з Золотою Ордою, яка в середині XIV ст. переживала період піднесення. Подібні мотиви могли вплинути і на рішення Людовика Анжуйського, який вдовольнився більш надійним і “земним” титулом “короля Галіції і Лодомерії”, відмовившись від більш престижного і претензійного титулу “короля Русі”. Тим самим він презентував відмову від тих земель Русі, які знахо-

²³¹ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. – Санкт-Петербург, 1907. – С.149.

²³² Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідях. – Авсбург, 1948. – С.18.

²³³ Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси., – С.19-26.

дилися під ординським пануванням. Титул “князів Русі” взяли собі пізніше мазовецькі князі, які володіли Белзьким та Жидачівськими князівствами, але це було вже тоді, коли Орда агонізувала і не могла їм загрожувати. І сам титул на той час перетворився на пустий звук.

Загадка королівської корони. Детективні сюжети, пов’язані з долею королівської корони, продовжують викликати інтерес та зацікавлення²³⁴. Досліджена історія з митрою перемиських єпископів, основою якої ніби-то була корона короля Данила. Виглядає, однак, що це різні пам’ятки. Коронаційні регалії були вивезені Казимиром III зі Львова після пограбування скарбниці Романовичів. Окремі предмети збереглися у коронаційному релікварії польських королів²³⁵. Куди поділася решта регалій, ми, напевно, ніколи не довідаємося.

Ятвяги. Війни проти пруського племені ятвягів, які межували із Дорогичинським князівством Волинської землі, велися постійно впродовж всього правління короля Данила. Особливо великим і вдалим був похід на ятвягів у 1253 р.²³⁶. У 1254–1255 рр. за образним виразом літописця “ятвязькі болота наповнилися військом”.

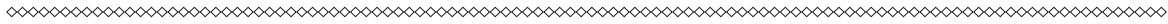
Розрізнені, очолені родовими старшинами, ятвязькі общини, навряд чи представляли серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, були привабливими для зовнішньої експансії більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі потребували постійно ресурсів для утримання та оснащення війська. Хутра, мед та віск були предметами експорту. Крім того, з середини XIII ст. до ятвягів стали проявляти підвищений інтерес як сусідні мазовецькі князі, так і хрестоносці. Зрештою, участь польських та руських князів у хрестових походах якраз полягала у намаганні підпорядкувати землі язических балтських племен. У 1254 р. за угодою з королем Данилом та мазовецьким князем Земовитом віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Хорнхаузен визнав за ними права на третину ятвязької землі²³⁷. Ятвязькі походи були звичайними загарбницькими війнами з боку галицько-волинських князів. Хоча, загалом, і це питання також залишається дискусійним.

²³⁴ Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. – Львів, 2003. – С.107-118.

²³⁵ Dąbrowska E. *Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątecie pracy naukowej*. – Warszawa, 1991. – S.81-83.

²³⁶ Котляр М. Ф. *Воєнне мистецтво Давньої Русі*. – 2005. – С.334-342.

²³⁷ *Codex diplomaticus Poloniae / Ed. L.Ryszczewski, A.Muczkowski*. – Vol.3. – Varsoviae, 1858. – N 30.

Остання загадка короля Данила. У літературі панівною залишається версія, що місто Львів було засноване королем Данилом і назване на честь свого (найстаршого на той час) сина Лева. Ці здогадки базуються тільки на фрагменті короткої похвали королю Данилові, де літописець зазначив, що він збудував “городи многі”. Літопис підтверджує заснування королем Данилом Холму та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів. Але чому літопис, який на кожному кроці грішить аполегетикою Данила та Василька Романовича, ні жодне інше джерело не назвали короля Данила засновником Львова?

В той час всі пізніші джерела: хроністи (Мартин Груневег, Мартин Кроммер, Йоганн Альнпек, Симеон Окольський, Бартоломей Зіморович) та літописці (літописи Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцівський), поети XVI-XVII ст., один актовий документ кінця XVI ст. подають засновником міста князя Лева. Латинський напис на Галицькій брамі: “Князь Лев поклав мені підвалини. Нашадки дали ім’я Леонтополіс” також побіжно свідчив на користь такої думки. Зрештою місто стало столицею Галицького королівства ще в останній чверті XIII ст. за часів князя Лева²³⁸.

Львів виник на межі Перемишльського та Белзького князівств, які належали князю Леву. Але з якого часу? Стан джерел, які збереглися, не дозволяє однозначно відповісти на це питання. Найбільш виваженою виглядає здогадка Я. Ісаєвича, що “Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолив будівництво”²³⁹. Але у 1245 р. у битві під Ярославом Лев Данилович командував окремим полком, що свідчить про наявність у нього власного уділу. Ним міг бути лише Перемишль, бо Белз тримав тоді Всеволод Олександрович. Десять після 1245 р. Белз також перейшов до Лева. А Львів вперше згаданий під 1256 р. Закладаючи нове місто на стику своїх князівств між 1245 та 1256 рр., Лев Данилович, навіть, не мусив питати дозволу батька. Романовичі тоді укріплювали свої землі, будували фортеці, закликали звідусіль колоністів: ремісників та купців (німців, караїмів та інших). Потрібні були кошти і ресурси. Великими були і втрати населення після монгольського розгрому і безперестанних війн. Це ще одна загадка з біографії короля Данила.

²³⁸ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів., – С.89-90; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – Київ-Львів, 2004. – С.712-720.

²³⁹ Ісаєвич Я. Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С.16-18; Його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С.37.

Дружини короля Данила. Данило Романович був одруженим двічі: у 1219 р. з Анною, дочкою Мстислава Удатного (+ до 1252 р.)²⁴⁰ та до 1252 р. з дочкою литовського князя Довспрунка, сестрою Товтивіла, племінницею короля Міндовга²⁴¹.

Перша дружина Данила Романовича була його вірною соратницею, саме її родинні зв'язки з половцями дозволяли кілька разів рятувати важку ситуацію, коли вороги приводили з собою номадів спустошити землі Романовичів. За М. Грушевським остання згадка про княгиню Анну Мстиславну відноситься до 1251 р.²⁴²

Друга дружина короля Данила сприяла зближенню з Литвою, що мало велике значення. Але ім'я та дата смерті княгині залишилися невідомими.

Від першої дружини у Данила Романовича було семеро дітей: Іраклій (бл.1221/1225 – до 1240), Лев-Онуфрій (бл.1225/1229 – бл.1301), Роман (бл.1230 – бл.1261), Переяслава (+ 12.04.1283) (видана бл.1248 р. за мазовецького князя Земовита I), незнана з імені дочка (видана у 1251 р. за володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича), Софія (видана у 1259 р. за графа Генріха V фон Бланкенбург-Шварцбурга, через родину якого пішло зближення Галицько-Волинської держави з Тевтонським Орденом) та Мстислав (+ після 1292) (Д. Домбровський вважає, що було два Мстислава, один з яких помер молодим, а другий народився від другої дружини²⁴³).

Від другої дружини народився син Шварн (+ 1269), при якому була утворена короткочасна волинсько-литовська унія (1264–1269). Були ще син та дочка, які померли немовлятами бл.1253 р.

Постать короля Данила. Король Данило Романович був видатним правителем, блискучим полководцем, умілим дипломатом, будівничим і реформатором, який відновив і зміцнив Галицько-Волинську державу й намагався відновити незалежну Русь. Він був політиком європейського масштабу, не вагаючись обирав напрямки політики, вигідні для його країни. Вся його діяльність протікала в екстремальних умовах боротьби за владу, внутрішньої опозиції та іноземної інтервенції. Результатом його діяльності була потужна Галицько-Волинська держава, яка проіснувала до 1387 р. і була яскравим епізодом в історії державності Русі-України. Безперечно, що це одна з найвидатніших постатей Княжої доби.

²⁴⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.732.

²⁴¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.862.

²⁴² Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-волинської літописи // *Записки НТШ*. – Т.41. – 1901. – С.35, 67; ПСРЛ. – Т.2. – Стб.815.

²⁴³ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* – S.153-155, 174-180.